

Prace konserwatorskie, restauratorskie i przekształcenia fary Nowego Miasta Lubawskiego oraz jej wyposażenia i wystroju w latach 1921–1924 w świetle dokumentów*

WIKTOR BINNEBESEL

Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu

ORCID: 0000-0002-5125-6079

Keywords: Nowe Miasto Lubawskie, conservation works, Jan Lankau, Nikodem Pajzderski, St Thomas' Church in Nowe Miasto Lubawskie, organ, Kuno von Liebenstein, Pomeranian Voivodship Office in Toruń, Klemens Pape

Słowa kluczowe: Nowe Miasto Lubawskie, prace konserwatorskie, Jan Lankau, Nikodem Pajzderski, kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, organy, Kuno von Liebenstein, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, Klemens Pape

Abstract

Conservation, Restoration and Transformation of the Parish Church of Nowe Miasto Lubawskie and its Furnishings and Decoration from 1921–1924 in the Light of Documents

In this article the author attempts to outline the issues related to the conservation works carried out in the 1920s in the church of St Thomas in Nowe Miasto Lubawskie. The basis of this text is a unit found in the Archiwum Państwowe in Bydgoszcz, in the collection of the Pomeranian Voivodship Office in Toruń (sygn. 6/4/0), containing numerous official documents and correspondence related to this issue. The work contains extensive quotations from the source. Thanks to an analysis of the surviv-

* Za cenne uwagi i pomoc dziękuję dr hab. Monice Jakubek-Raczkowskiej, prof. UMK, oraz dr Karolinie Zimnej-Kaweckiej.

ing archives, it was possible to learn in detail about the chronology of the hitherto unknown works, their costs and the time of completion. The documents cited are also an interesting example of the way in which the authorities of the young state acted in relation to the problem of monument protection – their competence and legal problems.

Abstrakt

Autor dokonuje próby zarysowania problematyki związanej z pracami konserwatorskimi prowadzonymi w latach dwudziestych XX wieku w gotyckim kościele pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim. Podstawą opracowania jest jednostka znaleziona w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, w zespole Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (sygn. 6/4/0), zawierająca liczne dokumenty urzędowe i korespondencję dotyczące tego zagadnienia. W wyniku analizy zachowanych archiwaliów udało się szczegółowo poznać chronologię nieznaną dotychczas bliżej prac, ich koszty oraz czas realizacji. Do artykułu jest dołączony obszerny Aneks źródłowy – przytoczone we fragmentach dokumenty stanowią również interesujący przykład sposobu działania organów młodego państwa w sferze ochrony zabytków, a także ich problemów kompetencyjnych i prawnych.

Gotycki ceglany kościół parafialny pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim (il. 1–2), którego budowę rozpoczęto w XIV wieku¹, nie był dotychczas przedmiotem opracowania monograficznego. Pomimo wysokiej klasy architektury, wyposażenia i wystroju – i to zarówno z okresu średniowiecza, jak i czasów nowożytnych – jego problematyka artystyczna cieszyła

¹ Datowany różnie, m.in. Heise początki budowy określa na ok. 1330 r. lub później, Johann Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, z. 10 *Kreis Löbau* (Danzig: Kommissions-Verl. von Th. Bertling, 1895), 685; Dehio krótko po 1325 r., Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, t. 2 *Nordostdeutschland* (Berlin: Wasmuth, 1906), 313; lub ogólnie na XIV w., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler – Deutschordensland Preußen*, oprac. Bernhard Schmid i Grete Tiemann (München–Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1952), 89; Herrmann ok. 1340/1350 r., Christofer Herrmann, *Mittelalterlicher Architektur im Preußenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -Geographie* (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 56) (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007), 620; Zagórski i Trybowski na 1330 r., Olgierd Zagórski i Ignacy Trybowski, „Katalog zabytków sztuki w w Polsce,“ t. „Województwo olsztyńskie,“ z. „Powiat Nowe Miasto” (Warszawa 1954, maszynopis, Instytut Sztuki PAN, Pracownia KZSP, nr inw. 59), 43; Strauss na ok. 1330 r., Gerhard Strauss, „Uwagi o historii budowy kościoła św. Tomasza w Nowym Mieście,“ *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, z. 2 (1958): 200; Skarżyńska na 2. ćwierć XIV w., Magdalena Skarżyńska, „Drewniane kościoły ziemi lubawskiej – charakterystyka formy i rys historyczny,“ w *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek (Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024), 70–75.

się raczej wybiórczym zainteresowaniem badaczy² (il. 3). Literatura dotycząca dziejów świątyni, jakkolwiek obszerna, jest już dość wiekowa³, natomiast te-

² Ogniskowało się ono m.in. wokół architektury – obszerniej zob. np. Strauss, „Uwagi o historii budowy,” 197–215; Herrmann, *Mittelalterlicher Architektur*, 619–621; Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 70–75; gotyckiej kamiennej rzeźby Piety w stylu pięknym – ostatnio m.in. Monika Czapska, Jolanta Ratuszna, i Agnieszka Ruszkowska, „Pieta,” w *Rzeźba kamienna czeskiego stylu pięknego z lat 1380–1400 na terenie państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Materiał – technika – styl – funkcja*, red. Monika Jakubek-Raczkowska (Malbork–Toruń: Muzeum Zamkowe w Malborku / Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2022), 390–407, nr kat. 10; Monika Czapska, „Pieta,” w Monika Jakubek-Raczkowska i Monika Czapska, *Bilde von Prage. Czeska rzeźba kamienna stylu pięknego około 1400 w państwie krzyżackim w Prusach. Katalog wystawy czasowej w Muzeum Zamkowym w Malborku 17 października 2020 – 03 stycznia 2021* (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2020), 154–157, nr kat. 16; słynącej łaskami późnogotyckiej rzeźby Madonny z Dzieciątkiem – ostatnio Tomasz Kowalski, „Cudowne wizerunki z obszaru dawnych Prus Królewskich. Fenomen kultury religijnej i artystycznej oraz przedmiot ochrony”, t. 1–2 (rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021), t. 2, 172–186, nr kat. 14; płyty nagrobnej Kunona von Liebenstein – zob. Tadeusz Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach* (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2015), 296–300, nr kat. 241.1; późnogotyckiego tryptyku, ob. w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu – ostatnio Wiktor Binnebesel, „Późnogotycki tryptyk z Nowego Miasta Lubawskiego – nowe rozpoznanie,” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 321, nr 2 (2023): 301–323; barokowych polichromii ściennych – niepublikowane referaty konferencyjne Jacka Stachery (m.in. „Problematyka konserwacji malowideł w bazylice nanowomiejskiej,” konferencja pt. „Pani naszej Łąkowskiej... Odsłanianie relikwów przeszłości. W 270-lecie koronacji i 30-lecie diecezji toruńskiej, Nowe Miasto Lubawskie 30 IV 2022; „Konserwacja malowideł gotyckich w kościele pw. Świętego Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim,” XI Konferencja Naukowa w cyklu Spotkania Malborskie im. M. Kilarzkiego pt. „Praktyki konserwatorskie średniowiecznych obiektów sakralnych, Malbork 17–18 X 2024”); chorągwi nagrobnej Jana Działyńskiego – ostatnio Łukasz Makowski, „Chorągiew nagrobna Jana Pawła Działyńskiego – analiza zabytkoznawcza” (praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019); zbiorze złotnictwa oraz działalności fundacyjnej Jana Ewertowskiego – ostatnio m.in. Paulina Piotrowska, „Fundacje złotnicze księdza Jana Ewertowskiego dla kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim” (praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2016); Katarzyna Krupska i Bartłomiej Łyczak, „Kontrakty między ks. Janem Ewertowskim a toruńskim złotnikiem Jacobem Weintraubem na wykonanie sreber do kościoła św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z lat 1711–1728,” *Biuletyn Historii Sztuki* 79 (2017): 131–156; Paulina Piotrowska-Górkowska, „Nowożytnie srebrne aplikacje z toruńskiego ośrodka złotniczego” (rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2024); Katarzyna Krupska-Łyczak, „Srebrne plakietki wotywnie z kościołów na ziemi lubawskiej,” w *Drewniane perły*, 120–129; organów – ostatnio Marcin Zgliński, „Zabytkowe prospekty organowe ziemi lubawskiej,” w *Drewniane perły*, 106–119; nowożytnej snycerki – Katarzyna Wardzyńska, „Snycerstwo w XVIII wieku na ziemi lubawskiej,” w *Drewniane perły*, 76–98; Michał Wardzyński, „Wypożyczenie ruchome kościołów dawnej ziemi lubawskiej pozyskane z Łąk Bratniańskich,” w *Drewniane perły*, 99–104; dekoracji emblematycznych – Magdalena Górka, „Dekoracje emblematyczne w Lubawie i w Nowym Mieście Lubawskim,” w *Drewniane perły*, 130–137).

³ Obszerniej na temat dziejów m.in. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, i Władysław Walewski

matyka przekształcenia kościoła, jego wystroju i wyposażenia była ujmowana raczej pobieżnie⁴.

Z nowomiejskim kościołem związany jest duży, zróżnicowany i cenny zespół zabytków zarówno średniowiecznych, jak i nowożytnych. Wysoką klasę reprezentują między innymi polichromie ścienne – gotyckie (w prezbiterium, nad łukiem tęczowym, na filarach podwieżowych i w południowo-zachodnim narożniku korpusu) oraz barokowe (ściany nawy głównej i drewniane pozornie sklepienie nad prezbiterium). We wnętrzu zachowało się wiele istotnych obiektów średniowiecznych, w tym detale architektoniczne (np. konsole sklepienia nawy głównej) oraz liczny zespół rzeźby gotyckiej z niewątpliwie najcenniejszą wśród nich, kamienną Pietą w czeskim stylu pięknym⁵. Pierwotnie w kościele znajdowały się monumentalne gotyckie grupy rzeźbiarskie o tematyce pasyjnej⁶, a do końca XX wieku również późnogotycki tryptyk, przechowywany dziś w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu⁷ – jedna z zaledwie dwóch tak dobrze zachowanych średniowiecznych nastaw ołtarzowych z ziemi chełmińskiej. Obecnie w świątyni jest też późnogotycka rzeźba Madonny z Dzieciątkiem, zwanej Łąkowską, słynąca łaskami, przeniesiona

(Warszawa: Druk „Wiek”, 1886), 230–231; Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 674–690; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny* (Pelplin: Kuria biskupia, 1928), 497–502; Zagórski i Trybowski, „Katalog zabytków,” 43–56; Jerzy Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 2 cz. 1 *Pomorze* (Warszawa: Arkady, 1992), 440–442; Andrzej Radziwiński, „Nowe Miasto Lubawskie w średniowieczu,” w *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. Mieczysław Wojciechowski (Nowe Miasto Lubawskie: Urząd Miasta, 1992), 39–42; Kazimierz Wajda, „Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914,” w *Nowe Miasto Lubawskie*, 104–107; Andrzej Korecki, „Nowe Miasto Lubawskie w czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939),” w *Nowe Miasto Lubawskie*, 183–186; *Dekanat nowomiejski* (Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, red. Stanisław Kardasz, t. 13) (Toruń: Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, 1998), 76–92; Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 70–71.

⁴ Wyjątek stanowi praca doktorska Zimnej-Kaweckiej (o której jeszcze później), Karolina Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920–1939” (rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2011), 386–387, nr kat. 270.

⁵ Jej pochodzenie nie jest pewne. Według Moniki Czapskiej mogła trafić do Nowego Miasta z toruńskiej fary staromiejskiej, Czapska, „Pietà,” 155, nr kat. 16.

⁶ Obecnie w kościele jedynie Chrystus niosący krzyż z Szymonem Cyrenejczykiem, grupa płaczących niewiast w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie, Maria ze św. Janem zaginione podczas II wojny światowej. Na temat niezachowanej i znanej z nowożytnych źródeł grupy ogrójcowej zob. Binnebesel, „Późnogotycki tryptyk,” 314. Niedawno odkryta została rzeźba Chrystusa w Grobie, niewątpliwie należąca do niezachowanej grupy pasyjnej (obecnie w Muzeum Działyńskich w Nowym Mieście Lubawskim). W zbiorach Instytutu Sztuki PAN znajduje się fotografia niezachowanej figury Chrystusa Oczekującego na Mękę (nr 33202).

⁷ Binnebesel, „Późnogotycki tryptyk.”

w 1882 roku z dawnego sanktuarium przy klasztorze w Łąkach Bratiańskich⁸. Z nowożytnych czasów wymienić należy kaplicę Działyńskich wraz z architektonicznym nagrobkiem, wyjątkowej klasy i rozmiarów chorągiew nagrobną Jana Pawła Działyńskiego (zgodnie z obecnymi planami ma być ekspozowana w Muzeum Działyńskich w Nowym Mieście Lubawskim). Cennym i zróżnicowanym elementem wyposażenia świątyni są dzieła sztuki snycerskiej – retabula ołtarzowe, łuk tęczyowy, ambona oraz łuki triumfalne, a także nowożytne wyroby złotnicze. Podsumowując – wyposażenie i wystrój nowomiejskiej fary stanowi wyjątkowo bogaty, zróżnicowany i dobrze zachowany (lub – w odniesieniu do obiektów niezachowanych – dobrze uchwytny źródłowo) zespół zabytków świadczących o wysokiej randze tego ośrodka oraz solidnej formacji i szerokich horyzontach ich fundatorów.

Charakter tego zespołu zasługuje na szczególne podkreślenie w kontekście opieki konserwatorskiej. W odniesieniu do obiektów takich jak kościoły w Nowym Mieście wymaga ona nie tylko dużych środków, ale i szczególnego namysłu, ostrożnych decyzji i pieczołowitej dokumentacji, która pozwala odtworzyć czas i zakres wprowadzanych zmian. Szczęśliwie dla nowomiejskiej świątyni przetrwał materiał źródłowy rejestrujący przebieg prac przeprowadzonych tu w okresie międzywojennym. W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (APB), w zespole aktowym po przedwojennym Urzędzie Wojewódzkim Pomorskim w Toruniu (UWP)⁹ zachowała się mianowicie obszerna dokumentacja dotycząca działań ówczesnych instytucji państwowych w zakresie ochrony zabytków, słabo znana badaczom dziejów i sztuki regionu¹⁰. Jedną z jednostek, będącą podstawą niniejszej pracy („Akta specjalja w sprawie: Kościoł Nowemiasto”¹¹, zob. Aneks źródłowy), zawiera dokumenty i korespondencję poświęconą pracom konserwatorskim, restauratorskim, przekształceniom oraz robotom o charakterze budowlanym prowadzonym w obrębie nowomiejskiej parafii w latach 1921–1926¹²; wiele luźnych dokumen-

⁸ Kowalski, „Cudowne wizerunki,” t. 1, 180–184, t. 2, 172–186, nr kat. 14.

⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1919–1939 (dalej: UWP), sygn. 6/4/0.

¹⁰ Na temat tego zasobu m.in. Karolina Zimna-Kawecka, „Archiwum przedwojennego konserwatora zabytków: z historii prowadzenia inwentarza, spisu i inwentaryzacji zabytków w Polsce (na przykładzie byłej dzielnicy pruskiej),” w *Inwentaryzacja zabytków w Polsce: dzieje, metody, osiągnięcia*, red. Michał F. Woźniak (Toruń: Wydawnictwo Naukowe w Toruniu, 2021), 199–229.

¹¹ APB, UWP, sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3577, Akta specjalja w sprawie: Kościoł Nowemiasto 1910–1926 (dalej: APB, UWP, Kościoł Nowemiasto).

¹² Część dokumentów z poszytu dotyczy innych zagadnień niż prace konserwatorskie w kościele – m.in. należących do parafii budynków gospodarczych, czworaków oraz domu w Iłowie (s. 9–10, 66–67, 76–77, 85–90, 92–94, 97–100, 105–115).

tów rozproszonych jest w innych jeszcze, pomniejszych jednostkach APB. Drugim, uzupełniającym źródłem jest znajdująca się w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (AADDT) jednostka „Neoforum Renovatio Ecclesiae [1913–1939]”¹³. Wprowadzenie ich do literatury wydaje się istotne z punktu widzenia stanu zachowania kościoła i przyszłych dotyczących go decyzji¹⁴.

Interesujące ze względu na omawiany temat prace nadzorowane przez polską administrację zostały rozpoczęte krótko po ponownym włączeniu Nowego Miasta w granice Rzeczypospolitej; proboszczem był wówczas ks. Klemens Pape¹⁵, piastujący ten urząd od października 1908¹⁶ do kwietnia 1936 roku¹⁷. W literaturze jedynie kilkakrotnie o nich napomknięto. Pierwsza wzmianka pojawiła się w trzynastym tomie serii „Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość”, poświęconym dekanatowi nowomiejskiemu. Znalazła się tam lakoniczna informacja: „Kiedy proboszczem był ks. Klemens Papke (1908–1936), zbudowano nową plebanię i kaplicę cmentarną oraz odnowiono w znacznej mierze kościoł”¹⁸. O szeregu robót „budowlano-remontowych” przeprowadzonych w tym czasie pisał ks. Henryk Mross¹⁹. Magdalena Skarżyńska ogólnikowo wspomniała o pracach „w latach 20. XX w. (dachy, posadzka)”²⁰. Dotychczas szerzej to zagadnienie omówiła jedynie Karolina Zimna-Kawecka w niepublikowanej pracy doktorskiej z 2011 roku, opartej na szeroko zakrojonych kwerendach archiwalnych²¹. Badaczka odnotowała

¹³ Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej: AADDT), Parafia Nowe Miasto Lubawskie, sygn. P/62/128, Neoforum Renovatio Ecclesiae [1913–1939] (dalej: AADDT, Nowe Miasto).

¹⁴ Niewykluczone, że pewne informacje na temat tych prac można znaleźć również w Archiwum Państwowym w Olsztynie, w zasobie Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście Lubawskim, sygn. 42/574/0.

¹⁵ Zapis nazwiska różny: Pape (m.in. Wajda, „Nowe Miasto,” 106); Papé (m.in. Wajda, „Nowe Miasto,” 105; Korecki, „Nowe Miasto,” 183); Pappe (m.in. APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 78–79, Pismo Wydziału Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu L.dz. IX-b-2593 do Wydziału Iif); Papke – raczej błędnie (*Dekanat nowomiejski*, 81). Na temat plebana zob. Henryk Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920* (Pelplin: Bernardinum, 1995), 232.

¹⁶ Wajda, „Nowe Miasto,” 106.

¹⁷ Korecki, „Nowe Miasto,” 183.

¹⁸ *Dekanat nowomiejski*, 81.

¹⁹ Mross, *Słownik biograficzny*, 232.

²⁰ Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 71.

²¹ Na ustalenia ze swojej dysertacji badaczka powoływała się w późniejszych publikacjach, np. Karolina Zimna-Kawecka, „Twórczość artystyczna wobec zasad ochrony zabytków w okresie II RP na Pomorzu w okresie międzywojennym,” w *Studia z historii sztuki polskiej XIX–XX wieku. Ikonaografia malarstwa religijnego czasów porzecznych. Kolor w architekturze historycznej*, red. Barbara M. Gawęcka i Aleksander Jankowski (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017), 183, przyp. 26.

kolejne etapy działań: w 1921 roku stwierdzenie złego stanu świątyni oraz drobny remont dachu²²; na przełomie 1921 i 1922 roku prace remontowe przy posadzce i organach oraz przeniesienie płyty nagrobnej „Kunza von Biberstein”²³ (il. 4); w 1922 roku remont dachu i zabicie deskami uszkodzonego okna w głównej nawie; w 1923 roku odnowienie zabytkowego dzwonu bez uzyskania zgody właściwego urzędu oraz odebranie antependium z Torunia; w 1924 roku nieprofesjonalne wykonanie szeregu prac bez zezwolenia odpowiednich instytucji: przemalowanie kruchty podwieżowej, ścian, filarów i sklepień korpusu nawowego – mimo interwencji urzędników robót nie przerwano aż do wydania zakazu przez konserwatora: określił on zakres i sposób wykonania napraw, których koszt miał być pokryty przez proboszcza; prace naprawcze sfinansowane przez ks. Papego przeprowadzono na podstawie projektu odnowienia kościoła z 1914 roku, zaakceptowanego wstępnie przez konserwatora zabytków Jana Lankaua; w latach 1924–1925 wykonano różne czynności według wcześniejszych zaleceń konserwatora, a ponadto naprawiono cztery uszkodzone okna, natomiast część planowanych robót odłożono na dalsze lata²⁴.

Prace naprawcze zrealizowane w ciągu pięciolecia 1921–1925 stanowiły ważny epizod w najnowszych dziejach nowomiejskiego kościoła i z tego względu warto się im bliżej przyjrzeć. Celem niniejszej analizy jest zatem

²² „Zniszczenie posadzki ceramicznej, zniszczenie daszków szkarp zewnętrznych, odpadanie tynków zewnętrznych; konieczność ukończenia oszalowania stropu w kruchcie; konieczność odnowienia tynków wewnątrz kruchty. Zaplanowano wykonać odkrycie spod tynków i restaurację polichromii w prezbiterium oraz konserwację polichromii w nawie głównej i sklepieniach, naprawę dachu i posadzki oraz restaurację tryptyku cechowego z XV w.,” Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 386, nr kat. 270. W innym miejscu autorka podaje, że prace przy dachu i posadzce prowadzono w latach 1920–1921, Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 263.

²³ „Wykonano remont posadzki i organów. Posadzkę ceramiczną zastąpiono płytami cementowymi. Przeniesiono z posadzki kościelnej i wmurowano w ścianę płytę ‘mosiężną’ z k. XIV w. Kunza von Biberstein, wójta z Bratianu. Konserwator nakazał osadzić tablice w asfalcie i ramach dębowych wpuszczonych w mur,” Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 386, nr kat. 270. Według badaczki (por. poprzedni przypis) podczas prac przy posadzce „wyjęto z niej płyty [!] nagrobne i umieszczono [...] w ścianach [według zaleceń konserwatora],” Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 263. Natomiast Tadeusz Jurkowlaniec opisując dzieje płyty nagrobnej Kunona von Liebenstein stwierdził: „od ok. 1923–1924 blacha na pd. ścianie pd.-wsch. filara kruchty podwieżowej (w obramowaniu markującym pierwotny wygląd nagrobka); płyta kamienna – w posadzce, pośrodku kruchty pod wieżą zach., prawdopodobnie odwrócona spodem do góry, wydeptana”, Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne*, 297, nr kat. 241.1.

²⁴ Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 263–264, nr kat. 270.

rekonstrukcja zakresu i przebiegu oraz procedur podejmowanych wtedy działań nadzorowanych przez polskie służby konserwatorskie – przede wszystkim w świetle związanej z nimi dokumentacji przechowanej w zasobie archiwalnym²⁵. Trafne rozpoznanie przyczyn i skutków tego typu prac jest nie-raz kluczowe dla poprawnej interpretacji zachowanej substancji zabytkowej. Biorąc zaś pod uwagę czas realizacji, ich odtworzenie i omówienie może być drobnym przyczynkiem do badań nad działalnością służb konserwatorskich w Polsce międzywojennej, zwłaszcza na Pomorzu, w szczególnie trudnym czasie formowania się polskiej administracji i prawodawstwa.

Stan zachowania kościoła na przełomie XIX i XX wieku

Dach i przypory nowomiejskiego kościoła naprawiano na przełomie XVIII i XIX wieku²⁶. W 1843 roku odnawiano i rekonstruowano polichromie ścienne²⁷. Prace renowacyjne o bliżej nieznanym zakresie miały być prowadzone w kościele około 1868 roku²⁸, w 1871 roku zaś wstawiono nowe okna oraz odnowiono szczyty i elewację południową²⁹. Johannes Heise w 1895 roku stwierdził, że elementy i detale architektoniczne kościoła – takie jak gzymsy, szczyty i otwory – są w wielu miejscach uszkodzone, podobnie jak całe jego wnętrze; podkreślał też, że konstrukcja budynku jest ogólnie w dobrym stanie³⁰, ale konieczne jest jak najszybsze gruntowne odrestaurowanie całej fary³¹. Na przełomie XIX i XX wieku odnowiono drewniane pozorne sklepie-

²⁵ Punktem wyjścia rozważań i podstawą edycji źródła w Aneksie są „Akta specjalja w sprawie: Kościół Nowemiasto” ze zbiorów APB (zob. przyp. 11).

²⁶ Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 71. Na temat wcześniejszych nowożytnych przekształceń fary, które nie są przedmiotem niniejszego tekstu, wiele informacji znaleźć można w protokołach wizytacyjnych przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie (zespół Culmensia, m.in. sygn. C 22, C 33), w AADDT (zespół Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. P/11/143), a także w opublikowanej wizytacji bp. Olszowskiego, zob. *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Episcopo A. 1667–72 factae* (TNT, Societas Literaria Torunensis – Fontes, 8) (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1904).

²⁷ Zagórski i Trybowski, „Katalog zabytków,” 44.

²⁸ *Słownik geograficzny*, 230.

²⁹ Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 71. Wskazuje na to data widoczna na metalowej chorągiewce umieszczonej na wschodnim szczycie korpusu nawowego.

³⁰ Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 674: „Der bauliche Zustand des Kirchengebäudes kann in seinen wesentlichen Bautheilen als gut bezeichnet werden.”

³¹ Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 674: „vielfach beschädigt dagegen sind die Kunstformen, die Gliederung der Gesimse, Krönungen und Oeffnungen, ebenso lässt auch die Erscheinung des Inneren eine baldige durchgreifende würdige Wiederherstellung des ganzen Bauwerkes wünschenswerth erscheinen.” Nie jest jasne, co oznaczają podane na końcu

nie nad prezbiterium³², w 1907 roku wnętrze kaplicy Działyńskich, a osiem lat później sklepienia naw bocznych³³.

Pomimo przeprowadzanych remontów i renowacji stan kościoła, jak się wydaje, z czasem się pogarszał³⁴. Pod koniec pierwszej wojny światowej parafia przygotowywała się do poważniejszych prac naprawczych. W lipcu 1918 roku dostarczono cegły, których koszt wyniósł 985 marek, kwota ta nie została uregulowana jeszcze w kwietniu 1919 roku³⁵. Stan dachu w tym czasie był już bardzo zły – planowane prace dekarские, które miał wykonać Mianawicz z Grudziądza, okazały się niemal dwukrotnie droższe niż zakładano. Wobec zagrożenia spadającymi dachówkami i ceglami urząd budowlany zaproponował parafii podjęcie środków ochronnych – zainstalowanie daszków przy wejściach do świątyni bądź też ogrodzenie niebezpiecznych przestrzeni pod okapami dachów³⁶.

Przebieg kampanii konserwatorskiej w świetle dokumentów

Przygotowania do kampanii konserwatorskiej będącej przedmiotem niniejszej analizy rozpoczęły się w 1921 roku z inicjatywy doktora Jana Lankaua – pełniącego od lutego 1921 do września 1923 roku w Urzędzie Wojewódzkim Pomorskim w Toruniu funkcję konserwatora na terenie Pomorza³⁷. Plan prac obejmował remont dachu, wymianę i naprawę posadzki, przemieszczenie płyty nagrobnej Kunona von Liebenstein, strojenie organów, naprawę dzwo-
nu oraz zabezpieczenie polichromii ściennych wewnątrz kościoła.

zdania przez badacza daty „(1882/92).” Zagórski i Trybowski, „Katalog zabytków,” 44, uważają, że w tych latach były wykonywane prace konserwatorskie; zdaniem autora nie jest to przekonujące wyjaśnienie.

³² Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 71.

³³ Skarżyńska, „Drewniane kościoły,” 71.

³⁴ W zasobie AADDT znajdują się bardzo obszerne akta dokładnie dokumentujące prace prowadzone przy kościele od 1816 do 1915 r. (m.in. sygn. P/62/31, P/62/32, P/62/53, P/62/67, P/62/60, P/62/54, P/62/74, P/62/33, P/62/34, P/62/77, P/62/75, P/62/160). W niniejszym artykule nie ma miejsca na ich analizę – zasługują na odrębne studium.

³⁵ AADDT, Nowe Miasto, List z 12 IV 1919 r. do Urzędu Budowlanego w Nowym Mieście (Hochbauamt Neumark).

³⁶ AADDT, Nowe Miasto, List mistrza budowlanego do parafii z 5 V 1919 r.

³⁷ Lankau podlegał bezpośrednio konserwatorowi okręgu poznańsko-pomorskiego dr. Nikodemowi Pajzderskiemu. Karolina Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków w Toruniu w latach 1920–1939,” w *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Karol Guttmejer (Warszawa: Miasto Stołeczne, 2018), 200.

Właściwe działania, rozpoczęte zapewne w listopadzie 1921 roku, poprzedziła trwająca od wiosny wymiana korespondencji między Państwowym Urzędem Budownictwa Nziemnego (PUBN) w Nowym Mieście Lubawskim a UWP w Toruniu dotyczącej finansowania i zakresu prac oraz inspekcja stanu kościoła przeprowadzona w sierpniu przez pracowników PUBN.

Pod koniec kwietnia 1921 roku ks. Pape wysłał do nowomiejskiego magistratu pismo w sprawie zegara kościelnego, który miał być „zupełnie zużyty”; wyrażając przekonanie, że utrzymanie urządzenia należy do obowiązków rady miejskiej, poprosił o naprawę lub zakup nowego czasomierza³⁸. Pod koniec maja 1922 roku otrzymał pismo z odpowiedzią, że „Magistrat nie może orzec gotowości przejęcia na siebie wydatków za reparację wzgl. odnowienie zegara kościelnego”³⁹.

Wiosną 1921 roku dr Jan Lankau po obejrzeniu kościoła w Nowym Mieście stwierdził konieczność przeprowadzenia w nim pilnych prac konserwatorskich. Zwrócił uwagę na poważne uszkodzenia dachu, a co za tym idzie – zagrożenie dla nowożytnych polichromii zachowanych na drewnianym pozornym sklepieniu prezbiterium. Z kolei średniowieczne polichromie miały być mocno zanieczyszczone. Konserwator odnotował opłakany stan stolarki oraz posadzki, uznał też za niezbędne poddanie zabiegom konserwatorskim retabulów ołtarzowych i średniowiecznych rzeźb. Pomimo starań, parafia nie była w stanie pokryć kosztów renowacji kościoła, dlatego Lankau w piśmie z 12 maja do Referatu Spraw Kościelnych (RSK) UWP postulował, aby państwo przeznaczyło (jako kolator) przynajmniej 100 tysięcy marek na prace konserwatorskie w 1921 roku⁴⁰. Konserwator w sporządzonym 27 maja programie prac konserwatorskich w województwie pomorskim uwzględnił „restauracje i wydobywanie z pod [!] tynku średniowiecznych polichromii w prezbiterjum [!]. Utrwalenie fresków z XVII. i XVIII. W. [!] w nawie głównej i na sklepieniu. Koszta przypuszczalne 250.000 Mk z funduszków konserwatora. Roboty bardzo pilne. W związku z tem konieczna naprawa dachu i posadzki, Restauracja tryptychu [!] cechowego z XV. W. [!] Wyniesie 75.000. Marek”⁴¹.

³⁸ AADDT, Nowe Miasto, Pismo x. Papego do Magistratu Nowego Miasta z 26 IV 1921 r.

³⁹ AADDT, Nowe Miasto, Pismo Magistratu Nowego Miasta do x. Papego z 31 V 1922 r.

⁴⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 2–3, Odpis pisma dr. Jana Lankaua L.dz.IV.c 53/21 z 12 V 1921 r. do ks. radcy dr. Makowskiego z Referatu Spraw Kościelnych (dalej: RSK) UWP w Toruniu.

⁴¹ APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.2/24547, Akta generalia – sprawy konserwatorskie. Zabytki (dalej: APB, UWP, Sprawy konserwatorskie), Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r.; APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.2/24554,

Kroki w tej sprawie przedsięwziął również proboszcz nowomiejskiej parafii – ks. Klemens Pape. Niedługo później do RSK UWP w Toruniu wpłynęło pismo z lubawskiego starostwa datowane 22 czerwca 1921 roku, zawierające prośbę plebana o obiecany jeszcze przez władze niemieckie zwrot kosztów planowanych prac m.in. przy kościele⁴². W odpowiedzi z 26 lipca RSK powiadamy o braku podstawy prawnej do uzyskania środków od rządu pruskiego (mowa o odszkodowaniu!), ponieważ prace nie zostały jeszcze rozpoczęte⁴³. Natomiast na początku sierpnia Wydział Robót Publicznych (dalej: WRP) UWP poinformował dozór parafii nowomiejskiej o możliwości uzyskania udziału patronackiego po przeprowadzonych pracach – na podstawie ponownie złożonego wniosku oraz załączonych rachunków⁴⁴.

Urzednicy Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście przeprowadzili 2 sierpnia 1921 roku inspekcję stanu kościoła. W protokole tej kontroli potwierdzono obserwacje Lankaua. Uznano konieczność przełożenia dachówek na dachu – zaznaczając przy tym, że 60% starych dachówek nadaje się do ponownego użycia⁴⁵ – a także przełożenia i uzupełnienia posadzki. Odnotowano uszkodzenia pokryć szkarp, które „należy częściowo zerwać i na nowo wmurować”, oraz tynków na elewacjach, wymagających odnowy. Podczas inspekcji zwrócono uwagę na zły stan kruchty południowej, zwłaszcza drewnianego stropu, który „nie został przy ostatniej reparacji ukończony”⁴⁶ (zaznaczono potrzebę jego dokończenia), a także ścian wewnątrz, które miały być „brudne oraz tynk uszkodzony” (postulowano ich wybielenie)⁴⁷.

Pomorze – konserwator zabytków i sztuki. T. II (dalej: APB, UWP, Pomorze – konserwator), Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r., s. 15. W późniejszych źródłach brak wzmianek o pracach konserwatorskich przy tryptyku.

⁴² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 4, Odpis pisma ze Starostwa w Lubawie N 316/II z 22 VI 1921 r. do RSK UWP w Toruniu.

⁴³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 6, Notatka z Wydziału II c UWP w Toruniu nr IIc1492 z 26 VII 1921 r. do Wydziału Robót Publicznych (dalej: WRP).

⁴⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 6, Odpis pisma z WRP z 1 VIII 1921 r. do Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

⁴⁵ Z protokołu wynika, że parafia musiała być przygotowana od dłuższego czasu do prac przy dachu – dysponowała wystarczającym zasobem nowych dachówek, które zgromadzono już parę lat wcześniej.

⁴⁶ Nie są znane data ani okoliczności tych prac.

⁴⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 11–12, Protokół oględzin kościoła w Nowym Mieście z 2 VIII 1921 r.

Pod koniec sierpnia naczelnik Wydziału Robót Publicznych Nawrowski przesłał do Referatu Spraw Kościelnych wyliczenie kosztów prac przy kościele: ogólna suma wyniosła 425 tysięcy marek – w tym 141 667 marek udziału państwa. Zamierzone prace uznał on za „pilne i konieczne”, dodatkowego argumentu za ich podjęciem upatrując w tym, że dachówki i deski potrzebne do remontu dachu zostały zakupione już wcześniej⁴⁸. Nieco później naczelnik z WRP wysłał w tej sprawie pismo do RSK⁴⁹. W odpowiedzi Referatu Spraw Kościelnych, która nadeszła dopiero na początku października, wyrażono zgodę na prace przy kościele, lecz z powodu skromnych funduszy w mocno ograniczonym zakresie. Niezwłocznie miano przystąpić do pilnych napraw dachu, inne zaś miały „pozostać na później”⁵⁰. Wiadomość o takiej treści naczelnik WRP przekazał parę dni później do PUBN w Nowym Mieście. Wynika z niej, że na remont dachu planowano przeznaczyć 267 952,50 marki; po zakończeniu prac należało przesłać rachunki do Wydziału Robót Publicznych⁵¹.

W połowie października konserwator Lankau opracował preliminarz na rok 1922. Co ciekawe, już w pierwszym punkcie wymienił koszt utrwalenia i zabezpieczenia polichromii z XIV wieku w prezbiterium nowomiejskiego kościoła, które miały wymagać natychmiastowych restauracji. Planował przeznaczyć na ten cel pół miliona marek⁵².

Pod koniec października Lankau zwrócił się do Wydziału Robót Publicznych w sprawie znajdującej się w kościele gotyckiej płyty nagrobnej „wójta z Bratjanu Kunza Von Liebenstein”. Konserwator stwierdził, że „należy [płytę] natychmiast osadzić w murze celem zabezpieczenia jej od dalszego niszczenia”⁵³ (il. 5), była bowiem umieszczona w posadzce i „niszczał[a]

⁴⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 8, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ic 4794 z 29 VIII 1921 r. do RSK.

⁴⁹ APB, UWP, sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3579, Akta szczegółowe w sprawie: Budowli patronackich parafii rzymskokatolickiej Nowemiasto, powiat lubawski (dalej: APB, UWP, Budowle patronackie), s. 1, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-Ia-4794 do RSK.

⁵⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 13, Pismo RSK UWP w Toruniu L.dz. II d 1243/21 z 4 X 1921 r. do WRP.

⁵¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 14, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu z 8 X 1921 r. do Państwowego Urzędu Budownictwa Nziemnego (dalej: PUBN) w Nowym Mieście. Kosztorys został odesłany do Nowego Miasta – nie ma go w tym zbiorze.

⁵² APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.1/24526, [Konserwacja zabytków – rozporządzenia, instrukcje, okólniki] (dalej: APB, UWP, Konserwacja zabytków), s. 21, Preliminarz budżetowy na rok 1922 z 15 X 1921 r.

⁵³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Pismo dr. Jana Lankaua L.I.D. 327/21 z 27 X 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

wskutek deptania przechodniów”⁵⁴. Zgodnie z przepisami wykonanie tego zadania Wydział Robót Publicznych powinien zlecić Państwowemu Urzędowi Budownictwa Naziemnego. Lankau przeznaczył na ten cel 10 tysięcy marek⁵⁵. Konserwator już wcześniej miał wskazać proboszczowi odpowiednie miejsce na wmurowanie płyty, a w piśmie do WRB zawarł instrukcje dotyczące sposobu zamontowania zabytku w nowym lokum: należało go „osadzić na asfalcie i ująć w ramy dębowe wpuszczone w mur”⁵⁶. Prace związane z przeniesieniem płyty miały się jego zdaniem zakończyć w ciągu trzech tygodni⁵⁷. Wydział Robót Publicznych zlecił ich realizację PUBN 9 listopada, z zaznaczeniem, że „nie wolno przekroczyć” przeznaczonej na to kwoty⁵⁸. Płyta została przeniesiona pod koniec roku (21–24 grudnia 1921 r.) przez zatrudnionych w tym celu dwóch robotników – Kasprzyckiego i Szweikowskiego, którym wypłacono łącznie 3822 marki⁵⁹. Na potrzeby tej operacji zakupiono niezbędne materiały budowlane: pół beczki cementu (koszt: 4 tys. marek), „0,30 kbm. metr. ostrego piasku” (200 marek), tysiąc cegieł (1 tys. marek) i 20 litrów wapna gaszonego (600 marek). Wykonane prace zostały odebrane 30 grudnia przez inż. Golskiego z PUBN⁶⁰. Wszystkie rachunki związane z realizacją tego zlecenia PUBN przesłał 4 stycznia 1922 roku do Wydziału Robót Publicznych UWP; według nowomiejskiego urzędnika kredyt przyznany na to przedsięwzięcie miał wynosić aż 100 tysięcy, tymczasem koszt robót sięgał zaledwie 28 882 marek⁶¹. Naczelnik WRP 13 stycznia przekazał do Referatu Spraw Kościelnych łączny rachunek za przeniesienie płyty w kościele z prośbą o wyasygnowanie wskazanej kwoty⁶². Po sześciu dniach (19 stycznia

⁵⁴ APB, UWP, Konserwacja zabytków, s. 43, Sprawozdanie Konserwatora Okręgu Pomorskiego za czas od 15 II 1921 r. do 1 VII 1922 r.

⁵⁵ Zapis jest niejasny – konserwator wpisał 100 tys. marek, lecz jedno z zer zostało, jak się wydaje, przekreślone.

⁵⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Pismo dr. Jana Lankaua L.I.D. 327/21 z 27 X 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁵⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Pismo dr. Jana Lankaua L.I.D. 327/21 z 27 X 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁵⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Odpis pisma z WRP UWP w Toruniu nr IX/Ia 6314 z 9 XI 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁵⁹ AADDT, Nowe Miasto, Zestawienie wykonanych robót z 30 XII 1921 r.

⁶⁰ AADDT, Nowe Miasto, Zestawienie wykonanych robót z 30 XII 1921 r.

⁶¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 28, Pismo PUBN Nowe Miasto nr dz. 3/22 z 4 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu. To zapewne nieporozumienie, przyczyną mogło być wspomniane prawdopodobne skreślenie jednego zera w pierwotnie wpisanej kwocie 100 tys., zmniejszająca ją do 10 tys. marek (por. przyp. 55).

⁶² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 29, Pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 118 z 13 I 1922 r. do RSK UWP w Toruniu.

1922 r.) dr Lankau poinformował ks. Papego o przesłaniu odpowiedniego talonu pieniężnego⁶³. W jakimś momencie w tym samym roku konserwator powiadomił jedną z redakcji (nie udało się ustalić ani konkretnego czasu, ani nazwy pisma) o przenosinach zabytkowej płyty w nowomiejskiej farze⁶⁴.

Na początku listopada 1921 roku Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście przesłał do Wydziału Robót Publicznych UWP rachunki za zakup 50 cetnarów wapna oraz dziesięciu beczek cementu wykorzystanych przy remoncie dachu kościoła wraz z prośbą o wypłacenie „części patronackiej” w wysokości 31 667 marek⁶⁵. Po tygodniu naczelnik WRP przekazał prośbę o wypłatę do Referatu Spraw Kościelnych⁶⁶. Przed 7 grudnia 1921 roku, kiedy egzemplarz rachunku został zwrócony do WRP, RSK zlecił wypłacenie nowomiejskiemu dozorowi kościelnemu należnej sumy⁶⁷. Informację o wyasygnowaniu odpowiedniej kwoty naczelnik WRP przekazał 14 grudnia do Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego⁶⁸. Niewykluczone, że tej wypłaty dotyczy pismo Lankaua z 20 stycznia 1922 roku, w którym powiadamia on WRP, że 19 stycznia przekazano dozorowi kościelnemu należną kwotę za prace konserwatorskie⁶⁹.

Nowomiejski Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego 22 grudnia 1921 roku wystosował do Wydziału Robót Publicznych UWP pismo dotyczące kolejnych dwóch rachunków – za bliżej nieznane prace w kościele, zapewne przy posadzce (udział kolatora miał wynosić 18 510 marek i 34 fenigi) oraz za zakup płyt cementowych i „reparację organów” (tutaj udział patrona opiewał na 5466,66 marek). Urzędnik sporządzający pismo wyjaśniał, że wprowadzenie prac przy organach miały być odłożone na przyszły czas, lecz zdecydowano się na ich wykonanie „bez wszelkiego zezwolenia władzy przełożonej”, gdyż „reparacja była bardzo konieczna”. Informował również, że prace przy dachu

⁶³ AADDT, Nowe Miasto, Pismo J. Lankaua do x. Papego z 19 I 1922 r.

⁶⁴ APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.3/24545, Zabytki sztuki – remonty, konserwacja, Odpis pisma l.dz. I.16.46/22.

⁶⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 18, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 588/21 z 5 XI 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁶⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 19, Odpis pisma naczelnika WRP nr IX/Ic 6450 z 12 XI 1921 r. do RSK UWP w Toruniu.

⁶⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 20, Pismo RSK L.Dz. IId – 1643/21 z 7 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁶⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 21, Odpis pisma naczelnika WRP L.Dz. IX/Ic 7189 z 14 XII 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁶⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 34, Pismo dr. Lankaua L.dz. I.b.45)22 z 20 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

nie zostały wykonane „wskutek wielkiej zmiany powietrza która nagle nastąpiła”⁷⁰ (zapewne była to wichura), pominął natomiast kwestię prac przy posadzce. Nieznany pracownik WRP dopisał na otrzymanym piśmie uwagę, że płyty cementowe w ogóle nie powinny być użyte „w gmachu o tak wybitnej wartości zabytkowej”, a „przynajmniej nie przed uzyskaniem zezwolenia Konserwatora”⁷¹.

Naczelnik WRP w odpowiedzi z 5 stycznia 1922 roku na pismo PUBN odesłał rachunek za prace przy organach i zakup płyt instruując, że za każdą z tych robót muszą być wystawione oddzielne rachunki, a dodatkowo każdy powinien być potwierdzony przez dozór kościelny z załączeniem oświadczenia, „że prace były konieczne, wykonane są rzeczowo, że ceny odpowiadają miejscowym warunkom i tańszych cen nie można było uzyskać, że stałych materiałów do sprzedaży nie pozostało”. Niezbędne były również informacje, gdzie wstawiono nowe cementowe płyty (il. 6). Naczelnik WRP UWP uprzedził ponadto, że bez zgody konserwatora nie może zaakceptować przesłanego rachunku, prosił też o wskazanie decyzji, na podstawie której wykonano prace przy posadzce, skoro miały one zostać odroczone ze względu na niewystarczające fundusze państwowe⁷².

Odpowiedź Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście z 17 stycznia podpisał inż. Golski, który tłumaczył, że o naprawie organów zdecydowały alarmujące uwagi zawarte we wcześniejszych sprawozdaniach: „nawet najdrobniejsza częśćka owej starożytnej świątyni wymaga jak najrychlejszego naprawienia tem więcej organy”⁷³. Uzasadniał też podjęcie prac przy posadzce: „znajdują się w niej najrozmaitsze gatunki płyt nawet posadzka z cegły”, jej stan określił jako mocno zużyty („można było sobie nogi połamać”). Dawną podłogę usunięto i położono płyty cementowe („wcale nie ubliżają staremu zabytku [!]”) – w bliżej nieokreślonej części kościoła. Zarzuty o realizowanie robót odłożonych pierwotnie na przyszłość odparł informacją, że dr Nawrowski – naczelnik WRP – podczas wizyty w Nowym Mieście zmienił wcześniejsze rozporządzenia i zgodził się na podjęcie

⁷⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 22–23, Pismo PUBN w Nowym Mieście Nr Dz. 765/21 z 22 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁷¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 22–23, Pismo PUBN w Nowym Mieście Nr. Dz. 765/21 z 22 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu – dopisek na marginesie.

⁷² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 26–27, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 7536 z 5 I 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście, s. 24, 25, brudnopis tego dokumentu.

⁷³ W zachowanych w zasobie APB i przywołanych tutaj dokumentach nie ma informacji o stanie organów.

prac przy posadzce zamiast napraw dachu, których „ze względu na opóźnioną porę” nie rozpoczęto⁷⁴. Naczelnik WRP w odpowiedzi z 30 stycznia stwierdził, że taka decyzja nie została wydana⁷⁵.

Po kilku tygodniach, 7 lutego PUBN w Nowym Mieście przesłał dostosowane do wymogów formalnych rachunki za prace przy organach (strojenie) i posadzce⁷⁶. Tego samego dnia ks. proboszcz Pape sporządził oświadczenie, przesłane następnie do WRP, w którym zapewnił, że prace przy posadzce były konieczne, potrzebną zgodę otrzymał osobiście od dr. Lankaua, a wykonano je pod kierownictwem PUBN⁷⁷. Wyjaśnienie to musiało zostać uznane za wystarczające, ponieważ 22 lutego naczelnik Wydziału Robót Publicznych UWP przekazał do Referatu Spraw Kościelnych rachunki za dniówki robotników pracujących przy posadzce (18 577 marek), za płyty cementowe (40 tys. marek) oraz za naprawę organów (14 666,66 marek), łącznie 73 243,66 marki⁷⁸. Tego samego dnia naczelnik WRP skierował do PUBN pismo z informacją, że konserwator „nie ma prawa wydawać zleceń na wykonanie robót remontowych bez porozumienia [z WRP]”⁷⁹. Kwota, na którą opiewały rachunki, została wyasygnowana przed 27 marca⁸⁰; naczelnik WRP powiadomił o tym PUBN dopiero miesiąc później⁸¹.

W połowie lutego dr Lankau, listownie odpowiadając na bliżej nieznane zapytanie ks. Papego dotyczące antependium z XVII wieku, które proboszcz chciał odzyskać, wyjaśnił, że zabytek został zabrany do „odczyszczenia”

⁷⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 30–31, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście nr dz. 22/22 z 17 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu. Na marginesie dopisane ołówkiem: „to się nie zgadza!”

⁷⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 32, Pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 224 z 30 I 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁷⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 32, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście z 7 II 1922 r. do WRP UWP w Toruniu, z dopiskiem: „pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 224 do PUBN w Nowym Mieście”.

⁷⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 15, Odpis poświadczenia złożonego 7 II 1922 r. przez ks. Papego z Nowego Miasta, przesłane przez inż. Golskiego.

⁷⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 33, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 z 22 II 1922 r. do RSK. U dołu dopisek ołówkiem: „P.U.B.N. w N. poinformować, że p. Lankau jako Konserwator nie ma prawa wydawać zlecenia na [...] robót remont., lecz [...] [po porozumieniu] się zemną[!]”. Kopia pisma w APB, UWP, Budowle patronackie, s. 2.

⁷⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 36, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 II z 22 II 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁸⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 38, Pismo x. Makowskiego z RSK L.dz. IId – 458/22 z 27 III 1922 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 3.

⁸¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 39, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX Ia – 1274/22 z 27 IV 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

i znajduje się w muzeum w Toruniu⁸². Sprawa ta trwała w zawieszeniu – jeszcze w końcu lutego 1923 roku ks. Pape otrzymał pismo z Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, z którego wynika, że antependium nadal znajdowało się w Muzeum Miejskim i było „każdego czasu do odebrania u Prof. Grossa, hustosza [!] Muzeum”⁸³.

Wiosną 1922 roku ponownie przystąpiono do planowania prac przy dachu kościoła. Już 18 kwietnia naczelnik Wydziału Robót Publicznych UWP przesłał do Referatu Spraw Kościelnych dwie oferty. Okazało się, że przygotowany w roku ubiegłym budżet na ten remont okazał się niewystarczający. Urzędnik Witte z Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście zwracał się 13 czerwca do WRP o „jak najrychlejsze udzielenie zlecenia na wykonanie przełożenia dachu p. Müllerowi z Nowegomiasta” ze względu na bardzo zły stan dachu⁸⁴. Według ówczesnych wyliczeń, udział kolatora – Skarbu Państwa miał wynosić 232 110 marek⁸⁵. Wydaje się, że przez dłuższy czas nie podjęto decyzji umożliwiających rozpoczęcie robót. PUBN 18 lipca alarmował Wydział Robót Publicznych, że „przełożenie dachu na kościele jak najprędzej wykonane być musi”. Silne wiatry wiejące od 15 lipca „uszkodziły już lichy dach tak srodze, że widok dachu na tak pięknym, starym Kościele odstrasza prawie każdego przechodnia”. Część dachu już od kilku miesięcy miała spoczywać bezpośrednio na sklepieniach, co budziło obawy o ich zawalenie. W tej sytuacji PUBN wydał pozwolenie na dokonanie prowizorycznych zabezpieczeń⁸⁶. Do pisma załączony był list ks. Papego; proboszcz wskazywał na szkody powodowane przez dziurawy dach – „Uszkodzenia dachu jak tego rodzaju, że podczas deszczu nie można w presbiterjum przebywać. W głównej nawie przelatuje deszcz miejscami na ławki i starożytne ołtarze” – i zastrzegł, że nie bierze odpowiedzialności za dalsze niszczenie sklepień oraz wyposażenia kościoła, a także nieszczęśliwe wypadki⁸⁷.

⁸² AADDT, Nowe Miasto, Pismo J. Lankaua do x. Papego z 15 II 1922 r.

⁸³ AADDT, Nowe Miasto, Pismo UWP do x. Papego z 28 II 1923 r.; APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.1/24546, Zabytki województwa pomorskiego – konserwacja, k. 105.

⁸⁴ APB, UWP, sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3578, Akta specjalja w sprawie: Probostwo katolickie Nowemiasto (dalej: APB, UWP, Probostwo Nowemiasto), s. 2, Pismo PUBN w Nowym Mieście z 13 VI 1922 r. do WRP UWP w Toruniu L.dz. IX 1 a 5652.

⁸⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 40, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb.1433 I z 19 VI 1922 r. do RSK.

⁸⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 42, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 403/22 z 18 VII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 4.

⁸⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 41, Pismo x. Papego z Nowego Miasta do UWP w Toruniu z 18 VII 1922 r. przez PUBN w Nowym Mieście; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 5.

Już 21 lipca naczelnik Wydziału Robót Publicznych UWP przekazał otrzymane pisma z prośbą o szybkie decyzje do Referatu Spraw Kościelnych⁸⁸. Niespełna tydzień później w RSK zdecydowano o rozpoczęciu prac według opracowanych wcześniej kosztorysów⁸⁹, a WRP 18 sierpnia informował Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście o pozytywnym rozstrzygnięciu. Koszt remontów miał nie przekraczać kwoty 696 330 marek, a na wykonawcę robót został wybrany T. Müller, który przedstawił tańszą ofertę⁹⁰.

Prace naprawcze w kościele zostały zakończone przed 6 grudnia 1922 roku, tego dnia bowiem Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście wysłał do Wydziału Robót Publicznych UWP pismo z prośbą o przekazanie udziału patronackiego w wysokości 383 082,07 marek. Ostateczny koszt robót był wyższy niż planowano. Okazało się, że „wszystkie końce krokwi i belek były przez ciągłe zaciekanie zupełnie pognite i musiały być po części odnowione, a gdzie możliwe było, podmurowane. Dachówka także była spróchniała i zakup nowej dachówki, stał się konieczny”. W 1922 roku naprawiono jedynie jedną, „najlichszą” część dachu; reszta, zgodnie z przyjętymi ustaleniami, powinna zostać wymieniona w kolejnym roku⁹¹. WRP 18 grudnia przekazał rachunki do RSK – z pisma przewodniego wynika, że łączny koszt prac wyniósł 1 149 246 marek i 20 fenigów⁹². Udział patrona został przekazany dozorowi dopiero 1 czerwca 1923 roku⁹³. Informacje o wyasygnowaniu należnej kwoty WRP przekazał do PUBN 22 czerwca⁹⁴.

⁸⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 43, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2031 z 21 VIII 1922 r. do RSK.

⁸⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 44, Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d 904)22 z 26 VII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁹⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 45, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2292 z 18 VIII 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁹¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 46–47, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 479/22 z 6 XII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 10.

⁹² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 48, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX b 4931 z 18 XII 1922 r. do RSK.

⁹³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 57, Pismo RSK L.dz. IId. 946)23 z 14 VI 1923 r. do WRP UWP; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 11.

⁹⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 58, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2835 z 22 VI 1923 r. do PUBN w Nowym Mieście.

W 1922 roku w nieznanym momencie „wypadła część okna kolorowego głównej nawy”; ze względu na brak fachowców ubytku nie uzupełniono, a jedynie prowizorycznie zabezpieczono deską⁹⁵.

W kwietniu 1923 roku do Wydziału Robót Publicznych UWP wpłynęło pismo Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście wraz z rachunkiem za „reparację dzwonu” i prośbą o wyasygnowanie udziału patronackiego w wysokości 100 tysięcy marek. Dzwon miał być używany na co dzień, z tego powodu przystąpiono do jego naprawy bez należytych zgód⁹⁶. Brudnopis pisma do RSK w sprawie wypłaty udziału patronackiego sporządzono w WRP 16 kwietnia. Koszt „reparacji” wyniósł 300 tysięcy⁹⁷. Naczelnik RSK w odpowiedzi wysłanej do WRP 12 maja stwierdził, że dzwony nie są wymienione w „spisie patronackim”, który wymieniał zobowiązania patrona – Skarbu Państwa. Uregulowanie rachunków byłoby możliwe, „jeżeli dozór kościelny udowodni, że b[yły] rząd niemiecki zobowiązał się do płacenia udz. patron. za remont dzwonów”⁹⁸. Już 18 maja WRP przekazał tę informację do PUBN⁹⁹. Można zakładać, że dozór przekazał odpowiednie dokumenty, ponieważ pod koniec lipca RSK zlecił wypłacenie nowomiejskiemu dozorowi kościelnemu udziału patronackiego¹⁰⁰.

W połowie maja 1924 roku Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście doniósł do Wydziału Robót Publicznych UWP, że ks. Pape nie mając zgody odpowiednich instytucji prowadzi prace malarskie w kościele – obejmują one ściany i filary¹⁰¹. Wydział 19 maja powiadomił o tym konserwatora dla okręgu poznańsko-pomorskiego dr. Nikodema Pajzderskiego¹⁰², wysłał też do PUBN prośbę o informacje (czy np. przemalowuje się

⁹⁵ APB, UWP, Budowle patronackie, s. 27, Protokół przeprowadzenia lustracji budynków probostwa katolickiego w Nowym Mieście z 9 V 1925 r.

⁹⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 50, Pismo PUBN nr dz. 246/23 z 11 IV 1923 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 9.

⁹⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 51, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-1838 z 16 IV 1923 r. do RSK.

⁹⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 54, Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d – 780)23 z 12 V 1923 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 6.

⁹⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 55, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2397 z 18 V 1923 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁰⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 60, Odpis pisma RSK L.dz. II d-1321/23 z 3 VIII 1923 r. do Katolickiego Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście; APB, UWP, Budowle patronackie, s. 13.

¹⁰¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 62, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 305/24 z 13 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁰² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 63; APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.2/24542, Pomorze [konserwator zabytków] (dalej: APB, UWP, Pomorze), k. 254, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz.

dawne malowidła) oraz o sporządzenie i udostępnienie rysunków kościoła¹⁰³. Z odpowiedzi PUBN z 26 maja wynika, że pomalowano do tego czasu sklepienie w przestrzeni podwieżowej („sufit wieży kościelnej”), na którym miały być wcześniej widoczne „ślady starej malatury”, sklepienie, filary oraz przylegające ściany pokryto wapnem, żebra zaś pokryto czerwienią. Filary w korpusie, na których widoczne były pod przebieżeniami dawne polichromie, otynkowano i wykonano „kolorowe pomalowanie o barwach białą czerwonych”. Dalsze prace trwały już w nawach bocznych. Według urzędnika, wykonywali je „niefachowcy i to zwykli murarze”; nie tylko bez akceptacji WRP oraz konserwatora, ale także bez dozoru kościelnego. Do pisma załączono rysunki i fotografie¹⁰⁴ (il. 7), które odesłano z powrotem 3 czerwca¹⁰⁵ – niestety, nie przetrwały one do dziś. Odpis tego dokumentu 3 czerwca przesłano do dr. Pajzderskiego¹⁰⁶. Konserwator w ostatnim dniu maja skierował do ks. Papego pismo z prośbą o niepodejmowanie (!) prac w kościele bez uzgodnienia z odpowiednimi urzędami („proszę uprzejmie nie rozpoczynać prac zamierzonych bez porozumienia się z przedstawicielami Województwa Pomorskiego”)¹⁰⁷ i zadeklarował gotowość przyjazdu do Nowego Miasta pod koniec czerwca w celu ustalenia programu działań¹⁰⁸. Proboszcz nie odpowiedział na pismo konserwatora. Pod koniec czerwca Pajzderski wystąpił do wojewody pomorskiego z prośbą o „wydanie jednostronnego zarządzenia, skierowanego do X. Proboszcza w Nowemmieście”, które miałyby nakazać wstrzymanie robót¹⁰⁹.

IXb 1459 I z 19 V 1924 r. do Konserwatora Zabytków Kultury i Sztuki w Poznaniu. W ramach zmian administracyjnych zlikwidowano stanowisko pomorskiego konserwatora, zajmowane dotąd przez dr. Jana Lankaua. Funkcję konserwatora na obszar dwóch województw pełnił odtąd Nikodem Pajzderski. Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 200.

¹⁰³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 63, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1459 II z 19 V 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁰⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 64; APB, UWP, Pomorze, k. 260, 277, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 393/24 z 26 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu i jego odpisy.

¹⁰⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 65, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1667 z 3 VI 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁰⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 64, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 393/24 z 26 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁰⁷ APB, UWP, Pomorze, k. 256, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 31 V 1924 r. L.dz. 309/24. I S.K. do x. Papego.

¹⁰⁸ APB, UWP, Pomorze, k. 256, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 31 V 1924 r. L.dz. 309/24. I S.K. do x. Papego.

¹⁰⁹ APB, UWP, Pomorze, k. 261, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 27 VI 1924 r. L.dz. 331/24 I S.K. do wojewody.

Opinię o konieczności zatrzymania prac konserwator wydał 3 lipca. Na tej podstawie Referat Spraw Kościelnych skierował do dozoru kościelnego nakaz wstrzymania robót¹¹⁰, a do Wydziału Robót Publicznych UWP polecenie przekazania informacji o postępowaniu do Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście¹¹¹ – co WRP uczynił 9 lipca¹¹². Wcześniej, 2 lipca Urząd Wojewódzki Pomorski zwrócił się do dr. Pajzderskiego o „osobiste zbadanie sprawy i wydanie potrzebnych zarządzeń na miejscu możliwie jak najprędzej”¹¹³. Konserwator planował przybyć do Nowego Miasta 11 sierpnia¹¹⁴.

Wkrótce okazało się, że wydany przez Referat Spraw Kościelnych nakaz jest bezskuteczny – 21 lipca PUBN poinformował telefonicznie WRP, że ks. Pape nie zaprzestał prac. Urzędnik z Nowego Miasta przekazał, że większość członków dozoru kościelnego nie zgadza się na kontynuowanie robót, lecz proboszcz wydawszy robotnikom instrukcje, „sam wyjechał na wakacje, pozostawiając murarzy bez jakiegokolwiek nadzoru”. Według urzędnika robotnicy wykonywali pracę „według swego widzimisię”¹¹⁵. Pięć dni później PUBN przedstawił bieg sprawy w kolejnym piśmie do RSK¹¹⁶.

Radca budowlany z Nowego Miasta 31 lipca sporządził dość obszerny opis zaistniałej sytuacji. Jak już wspomniano, prace w kościele rozpoczęto bez poinformowania o nich Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego. Spotkało się to z dużym niezadowoleniem wiernych oraz dozoru kościelnego. Jeden z jego członków – Nikodem Duszyński – zawiadomił o sprawie PUBN. Po dokończeniu prac przy jednym z filarów korpusu nawowego ks. Pape zatelefonował do PUBN i „oświadczył że on nadal będzie prowadził roboty a niezawodnie będzie się to podobało wojew. [UWP]”. Inspektor Witte – pracownik

¹¹⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 69, Odpis pisma Wydziału II UWP nr IIf – 79)24 z 3 VII 1924 r. do przewodniczącego Kat. Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

¹¹¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 68, Pismo naczelnika Wydziału II UWP w Toruniu nr IIf – 79)24 z 3 VII 1924 r. do WRP.

¹¹² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 70, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX.b-2158 z 9 VII 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹¹³ APB, UWP, Pomorze, k. 274, Pismo Wydz. II f UWP w Toruniu z 2 VII 1924 r. L.dz. 71/24 do N. Pajzderskiego.

¹¹⁴ APB, UWP, Pomorze, k. 274, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 7 VIII 1924 r. L.dz. 4717/24I do wojewody. W liście datowanym 7 sierpnia konserwator wspomina o planowanym wyjeździe 11 lipca – zapewne zaszła pomyłka w nazwie miesiąca.

¹¹⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 71, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 512/24 z 21 VII 1924 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Pomorze, k. 274v.

¹¹⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 72, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2390 z 26 VII 1924 r. do Wydziału IIf.

PUBN – poinformował duchownego, że takie prace nie mogą być prowadzone bez zgody UWP. Proboszcz stwierdzić miał na to, „że wojew. udziału patronackiego nie da a więc on tam bez pytania wykonał roboty. Oświadczył przytem że on znasie [!] tak na zabytkach jak i konserwator”. Tego samego dnia insp. Witte powiadomił Urząd Wojewódzki Pomorski o samowoli ks. Papego. Po uzyskaniu odpowiedzi z Torunia, nakazującej przerwanie robót, Witte pod nieobecność proboszcza przekazał ją wikaremu, który jednak oznajmił, że nie ma w tej sprawie pełnomocnictwa przełożonego i nie może wstrzymać prac. W międzyczasie liczba robotników zwiększyła się i przyspieszono roboty. Do tego momentu w kościele „pobielono filary, ściany naw bocznych oraz sklepienie w południowej części kościoła pod chórem”. Żebra pokryto czerwienią „i zrobiono imitację cegieł”, przykryto również wiele dawnych polichromii. Otynkowano od zewnątrz kruchtę¹¹⁷. O takim stanie rzeczy został 2 sierpnia poinformowany radca Zawadzki z Referatu Spraw Kościelnych, który obiecał zatrzymać prace¹¹⁸, czego jednak nie uczynił – zamiast tego napisał do N. Pajzderskiego list z prośbą o zbadanie sprawy¹¹⁹.

Najpewniej z lipca pochodzi niedatowany list ks. Papego, przebywającego wówczas w Ciechocinku, do konserwatora N. Pajzderskiego. Proboszcz tłumaczył w nim, że plan renowacji kościoła został ustalony w 1914 roku, a później ustnie zaakceptowany przez J. Lankaua. Zapraszał konserwatora do Nowego Miasta po 1 sierpnia (po swoim powrocie z urlopu), do odwiedzin kościoła. Przedstawił też główną motywację swoich działań – otóż fara nowomiejska w 1925 roku „obchodzić będzie 600 letni jubileusz konsekracji” i uważał, że „do tego czasu [kościół] powinien być przynajmniej czysty”¹²⁰. List podobnej treści proboszcz wysłał do Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego¹²¹.

Wydział Robót Publicznych UWP 5 sierpnia poinformował Pajzderskiego, że „pierwotny zamiar wstrzymania robót został zmieniony”, w związku z czym zwracał się do konserwatora z prośbą o „możliwie najprędzy przyjazd

¹¹⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 80–82, Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

¹¹⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 82, Dopisek z 2 VIII 1924 r. na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

¹¹⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 82, Dopisek z 5 VIII 1924 r. na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

¹²⁰ APB, UWP, Pomorze, k. 273, List ks. Papego do N. Pajzderskiego (brak daty).

¹²¹ APB, UWP, Pomorze, k. 275, List ks. Papego do UWP (brak daty).

do Nowogomiasta, aby położyć kras [!] zeszpecaniu zabytku”¹²². W tym samym dniu sporządzono w WRP pismo świadczące, że przedstawiciel Wydziału „osobiście zbadał sprawę” nieuprawnionych prac w kościele i jego ustalenia były w znacznym stopniu zbieżne z obserwacjami pracownika PUBN z Nowego Miasta poczynionymi 31 lipca¹²³. Okazało się, że w międzyczasie filary zostały pokryte „jaskrawym czerwonym ornamentem”, „żebra sklepień i portal wejściowy pomalowano również na czerwono imitując cegłę”, być może zniszczono także „starożytne figuralne dekoracje tynku, ponieważ ślady takich zauważyłem na otynkowanej ścianie kościoła bezpośrednio w sąsiedztwie kruchty”¹²⁴. Urzędnik WRP skierował do Referatu Spraw Kościelnych wnioski o natychmiastowe zatrzymanie prac, przekonując, że kościół „winien być doprowadzony do pierwotnego stanu na koszt ks. Pappego”¹²⁵. Apele te nie przyniosły jednak żadnych rezultatów. W piśmie WRP do RSK z 11 sierpnia znajduje się informacja, że „ks. Pappe przystąpił do pobielenia wapnem prezbiterium gdzie się znajdują cenne [...] średniowieczne malowidła ściennie”¹²⁶.

Konserwator Nikodem Pajzderski 13 sierpnia przybył do Nowego Miasta w celu zbadania sprawy i wydania stosownych zaleceń. Po oględzinach kościoła zarządził, aby:

- 1) w kruchcie podwieżowej pociemnić pobielone ściany oraz sklepienie gwiaździste, 2) usunąć tamże, wymalowane czerwone paseczki na narożnikowych okrojach ścian, 3) usunąć tamże przemalowania z 4 wspornikowych główek rzeźbionych, wykonanych w sztucznym kamieniu, 4) oczyścić z czerwonej farby znajdujące się w nawach bocznych kamienne wsporniki żeber, 5) zamalować czerwone pasy ornamentacyjne na filarach arkadowych i nadać im zielonkawą tonację gładką, dostrojoną w tonie do polichromji nawy głównej z roku 1729, 6) w prezbiterium

¹²² APB, UWP, Pomorze, k. 278, Pismo WRP UWP w Toruniu z 5 VIII 1924 r. L.dz. IX-b-2593 do N. Pajzderskiego.

¹²³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 80–82, Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.; APB, UWP, Pomorze, k. 279, 280.

¹²⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 80–82, Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.; APB, UWP, Pomorze, k. 279, 280.

¹²⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 78–79, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2593 do Wydziału Ilf. Brudnopis pisma na s. 73–75.

¹²⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 84, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb. 2667 z 1 VIII 1924 r. do Wydziału Ilf.

pociemnić ściany w tonie gruntu, wyzierającego z pod malowań gotyckich, a zbliżonego do naturalnego koloru tynku¹²⁷.

Prace te proboszcz zobowiązał się przeprowadzić na własny koszt. W roku następnym ks. Pape miał przystąpić do wykonania w nawach bocznych nowej polichromii „przystosowanej” – zapewne na wzór – do barokowych malowideł z nawy głównej, które miano poddać jedynie zabezpieczeniu. Projekt tych polichromii miał być uzgodniony z Wydziałem Robót Publicznych UWP¹²⁸. Konserwator przekazał wytyczne w tej sprawie Państwowemu Urzędowi Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście 18 sierpnia¹²⁹, natomiast WRP na początku września¹³⁰.

Informację o zakończeniu prac przy usuwaniu efektów samowolnych poczynił ks. Papego sporządzono 2 października 1924 roku¹³¹. O niezgodnym z prawem postępowaniu proboszcza poinformowana została kuria biskupia w Pelplinie¹³².

Podsumowanie

Dokumenty zachowane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy pozwoliły na szczegółowe prześledzenie prac prowadzonych w kościele parafialnym pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim oraz ich kosztów. Jak wynika z analizy tego materiału, pewne naprawy były wykonane przed 1921 rokiem – przynajmniej część z nich jeszcze za rządów pruskich. Wniośki o pozwolenie na prace konserwatorskie kierowano wówczas do rejencji kwidzińskiej, wyrażano na nie zgodę pod warunkiem, że zostanie zachowany „stary stan np. stare istniejące malowidła na ścianie i sklepieniu”¹³³, obie-

¹²⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Pismo dr. N. Pajzderskiego licz. Dz. 7873/24 I. z 1 IX 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹²⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Dopisek – odpis pisma WRP UWP w Toruniu l.dz. IVb-2976 do PUBN w Nowym Mieście z 9 IX 1924 r.

¹²⁹ APB, UWP, Pomorze, k. 292, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 18 VIII 1924 r. L.dz. 6284/24I do PUBN w Nowym Mieście.

¹³⁰ APB, UWP, Pomorze, k. 296, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 1 IX 1924 r. L.dz. 7873/24 I do WRP UWP w Toruniu.

¹³¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 95, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 633/24 z 4 X 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹³² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Pismo dr. N. Pajzderskiego licz. Dz. 7873/24 I. z 1 IX 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹³³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 80–82, Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

cując przy tym zwrot części kosztów¹³⁴. Zakupiono dachówki¹³⁵ i deski¹³⁶ do planowanego remontu poszycia dachowego, a w kruchcie montowano nowy strop, którego ostatecznie wówczas nie dokończono¹³⁷. Natomiast w latach 1921–1924 wykonano następujące prace naprawcze i renowacyjne:

1. Przemieszczenie płyty nagrobnej Kunona von Liebenstein na obecne miejsce – zapewne 21–24 grudnia 1921 roku¹³⁸ (koszt: 28 882 marki)¹³⁹ (il. 4).
2. Przełożenie posadzki: usunięcie znacznych partii starszych elementów i zastąpienie ich cementowymi płytami – zapewne październik–grudzień 1921 roku (udział patronacki: 18 577 marek za dniówki robotników, 40 tysięcy marek za zakup płyt cementowych)¹⁴⁰. Jesienią 1921 roku zakupiono 50 cetnarów wapna i 10 beczek cementu, które miano wykorzystać do prac przy dachu¹⁴¹, ale najpewniej zużyto w trakcie robót przy posadzce – październik/listopad 1921 roku (udział patronacki: 31 667 marek)¹⁴².
3. Remont (strojenie) organów – zapewne październik–grudzień 1921 roku (udział patronacki: 14 666,66 marek)¹⁴³.
4. Oczyszczenie antepedium z XVII wieku – przed 15 lutego 1922 roku¹⁴⁴.

¹³⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 4, Odpis pisma ze Starostwa w Lubawie N 316/II z 22 VI 1921 r. do RSK UWP w Toruniu.

¹³⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 11–12, Protokół oględzin kościoła w Nowym Mieście z 2 VIII 1921 r.

¹³⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 8, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ic 4794 z 29 VIII 1921 r. do RSK.

¹³⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 11–12, Protokół oględzin kościoła w Nowym Mieście z 2 VIII 1921 r.

¹³⁸ AADDT, Nowe Miasto, Zestawienie wykonanych robót z 30 XII 1921 r. Tadeusz Jurkowlaniec niewiele się mylił wskazując czas przemieszczenia na „ok. 1923–1924” r., Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne*, 297, nr kat. 241.1.

¹³⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 28, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 3/22 z 4 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁴⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 33, Pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 554 z 22 II 1922 r. do RSK.

¹⁴¹ Prac przy dachu w 1921 r. nie rozpoczęto; APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 22–23, Pismo PUBN w Nowym Mieście Nr Dz. 765/21 z 22 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu; APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 30–31, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście nr dz. 22/22 z 17 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁴² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 18, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 588/21 z 5 XI 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁴³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 33, Pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 554 z 22 II 1922 r. do RSK.

¹⁴⁴ AADDT, Nowe Miasto, Pismo J. Lankaua do ks. Papego z 15 II 1922 r.

5. Zabezpieczenie uszkodzonego okna nawy głównej deską – 1922 rok¹⁴⁵.
6. Remont dachu kościoła:
 - a) lipiec 1922 roku – prowizoryczne zabezpieczenie¹⁴⁶,
 - b) przełożenie najbardziej uszkodzonej części dachu – sierpień–grudzień 1922 roku; wykonawcą był zapewne T. Müller¹⁴⁷ (łączy koszt: 1 149 246 marek i 20 fenigów; udział patronacki: 383 082,07 marki¹⁴⁸).
7. Naprawa dzwonu – kwiecień 1923 roku (łączy koszt: 300 tysięcy marek¹⁴⁹, udział patronacki: 100 tysięcy marek)¹⁵⁰.
8. Przemalowanie kościoła – połowa maja¹⁵¹–połowa sierpnia 1924 roku¹⁵².
9. Usuwanie efektów prac samowolnie zleconych przez ks. Papego – połowa sierpnia¹⁵³–początek października 1924 roku¹⁵⁴.

Na podstawie omawianych dokumentów nie sposób stwierdzić, czy parafii udało się naprawić lub zakupić nowy zegar, nie jest też pewne, czy w 1923 roku kontynuowano prace remontowe przy dachu¹⁵⁵. Z kolei wszystko wskazuje na to, że nie wykonano planowanych na 1925 rok nowych polichromii w nawach bocznych¹⁵⁶. Nie zostały zabezpieczone średniowieczne i nowożytne polichromie ścienne, chociaż do tego zadania przygotowywano się już od

¹⁴⁵ APB, UWP, Budowle patronackie, s. 27, Protokół przeprowadzenia lustracji budynków probostwa katolickiego w Nowym Mieście z 9 V 1925 r.

¹⁴⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 42, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 403/22 z 18 VII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁴⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 45, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2292 z 18 VIII 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁴⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 46–47, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 479/22 z 6 XII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁴⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 51, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-1838 z 16 IV 1923 r. do RSK.

¹⁵⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 50, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 246/23 z 11 IV 1923 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁵¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 62, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 305/24 z 13 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁵² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Dopisek: „Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2976 do PUBN z 9 IX 1924 r. w Nowem Mieście”.

¹⁵³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Dopisek: „Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2976 do PUBN z 9 IX 1924 r. w Nowem Mieście”.

¹⁵⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 9, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 633/24 z 4 X 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁵⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 46–47, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 479/22 z 6 XII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁵⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Dopisek: „Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2976 do PUBN z 9 IX 1924 r. w Nowem Mieście”.

1921 roku¹⁵⁷. Wydaje się, że nie odnowiono późnogotyckiego tryptyku, które to prace planowano na 1921 rok¹⁵⁸.

Różne prace naprawcze kontynuowano z przerwami aż do wybuchu drugiej wojny światowej. W maju 1925 roku pojawiły się kolejne problemy z dachami nawy głównej oraz wieży – były one „z powodu zwietrzenia dachówki” nieszczelne, a dodatkowo spadający materiał ceramiczny uszkadzał dachy naw bocznych; ich remont określono jako „bardzo konieczny”¹⁵⁹. Wskazywano również na konieczność „całkowitego odświeżenia malatury” – zapewne polichromii ściennych, na które jednak nie było wystarczających środków i odkładano prace te na później¹⁶⁰. Pilne były naprawy okien – uszkodzonego w 1922 roku oraz trzech innych – najpewniej wykonane w 1925 roku, z którego pochodzą wzmianki o bliżej nieznanach pracach przy kościele i „budynku tamtejszego probostwa” – zwane remontem drobnym (oszacowanym na 2700 zł) i remontem kapitalnym (3 tys. zł)¹⁶¹; chodziło zapewne o przeszklenia, w kosztorysie z maja 1925 roku wpisane do kategorii „remont drobny”¹⁶². Proboszcz planował kolejne reperacje dachu, ale przełożył je na 1926 rok¹⁶³. W 1928 roku kontynuowano naprawianie dachu, rachunki przedłożono Wydziałowi Robót Publicznych UWP w styczniu 1929 roku¹⁶⁴; na wykonanie tych robót wskazuje również data na metalowej chorągiewce umieszczonej na wschodnim szczycie korpusu. Dalsze prace prowadzono już

¹⁵⁷ APB, UWP, Sprawy konserwatorskie, Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r.; APB, UWP, Pomorze – konserwator, Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r., s. 15; APB, UWP, Konserwacja zabytków, s. 21, Preliminarz budżetowy na rok 1922 z 15 X 1921 r.

¹⁵⁸ APB, UWP, Sprawy konserwatorskie, Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r.; APB, UWP, Pomorze – konserwator, Program prac konserwatorskich na obszarze województwa pomorskiego na rok 1921 z 27 V 1921 r., s. 15.

¹⁵⁹ APB, UWP, Budowle patronackie, s. 27, Protokół przeprowadzenia lustracji budynków probostwa katolickiego w Nowym Mieście z 9 V 1925 r.

¹⁶⁰ APB, UWP, Budowle patronackie, s. 27, Protokół przeprowadzenia lustracji budynków probostwa katolickiego w Nowym Mieście z 9 V 1925 r.; APB, UWP, Pomorze – konserwator, s. 5–6, Sprawozdanie z czynności Oddziału Sztuki i Kultury na terenie Województwa Pomorskiego za rok 1924 z 5 II 1925 r.

¹⁶¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 102, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb-2373 I/25 z 18 VI 1925 r. do RSK, s. 103, Pismo Dąbrowskiego z RSK UWP w Toruniu L.dz. II.d.991/25 z 22 VIII 1925 r. do Katolickiego Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

¹⁶² APB, UWP, Budowle patronackie, s. 23.

¹⁶³ APB, UWP, Sprawy konserwatorskie, Pismo PUBN z 5 IX 1925 r. L.dz. 766/25 do WRP UWP w Toruniu.

¹⁶⁴ M.in. APB, UWP, sygn. 6/4/0.2.1.4.3/3580, [Kościół katolicki w Nowym Mieście nad Drwęcą, powiat lubawski], s. 9.

w następnej dekadzie XX wieku. W latach 1936–1937 naprawiono konstrukcję dzwonową i elementy wieży. W tym czasie przygotowywano się również do odrestaurowania stropu w prezbiterium (planowano początkowo zastąpić go sklepieniem), prace w tym zakresie przeprowadzono w latach 1938–1939. W 1939 roku zaś podjęto próby unieszkodliwienia ognisk żerującego kołatka w drewnianych sprzętach¹⁶⁵.

Zabiegi związane z utrzymaniem dobrostanu świątyni kontynuowano w drugiej połowie XX wieku, jednak dopiero w ostatnich latach obecnego stulecia nowomiejska fara doczekała się kompleksowej kampanii konserwatorskiej.

Wnioski

Prace naprawcze realizowane w latach dwudziestych XX wieku w farze Nowego Miasta Lubawskiego, przy znacznym finansowym udziale państwa, stanowią przykład wzmożonego zaangażowania polskich służb konserwatorskich w opiekę nad zabytkami po odzyskaniu niepodległości.

W tym samym czasie prowadzono podobne roboty między innymi w gotyckich kościołach toruńskich¹⁶⁶. W farze staromiejskiej były to raczej działania punktowe – przystąpiono do restauracji malowidła ściennego w prezbiterium oraz pojedynczych gotyckich rzeźb (Piękną Madonny, konsoli z Mojżeszem oraz drewnianej figury św. Jana Ewangelisty), a także zabezpieczania uszkodzonych partii murów i sklepień¹⁶⁷. W kościele Mariackim odnowiono średniowieczne malowidła ścienne i polichromie na sklepieniu prezbiterium, badano stabilność konstrukcji niektórych elementów świątyni, a także poddano konserwacji organy – pozbawiając je dawnego mechanizmu¹⁶⁸. Chór muzyczny po planowanej przebudowie miał przybrać formę pseudobarokową, co zatwierdził Nikodem Pajzderski – projekt ten nie został zrealizowany dzięki interwencji Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego. Wybito w tym czasie zamurowane wcześniej wejście do kościoła w południowym murze. Odnowiono krużganek oddzielający prezbiterium od ulicy; Pajzderski „wysunął propozycję, aby urządzić tam groby na wzór włoskiego Campo Santo, zamykając dziedziniec od strony probostwa i wypełniając go rzeźbami daw-

¹⁶⁵ Zimna-Kawecka, „Działalność konserwatorska,” 386–387, nr kat. 270.

¹⁶⁶ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 209–217.

¹⁶⁷ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 209–210.

¹⁶⁸ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 211.

nych i nowych pomników”, czego ostatecznie nie zrealizowano¹⁶⁹. W kościele św. Jakuba przełożono w tym czasie dachówkę, wykonano pomniejsze roboty dekarские, ciesielskie i szklarskie, naprawiono organy i pobielono wnętrze świątyni¹⁷⁰, szereg elementów wyposażenia poddano zabiegom restauratorskim¹⁷¹. Przygotowywano też plany regotycyzacji prezbiterium, do których realizacji, podobnie jak w kościele świętojańskim, przystąpiono w latach trzydziestych XX wieku¹⁷².

Porównując działania toruńskie i w Nowym Mieście Lubawskim, od razu zauważyć można istotną między nimi różnicę – jest nią skala samowolnych poczynań ks. Papego w nowomiejskiej farze. Wydaje się, że do tak nieprofesjonalnych i niezgodnych z prawem przedsięwzięć nie mogłoby dojść w Toruniu przede wszystkim ze względu na stołeczną funkcję miasta będącego siedzibą Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego i okresowo również siedzibą urzędu konserwatora zabytków. Dość peryferyjne położenie Nowego Miasta w połączeniu z nikłym stanem osobowym służb konserwatorskich, które w tym rejonie mogły oczekiwać wsparcia jedynie ze strony lokalnego Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego, z pewnością ułatwiało podejmowanie samowolnych prac.

Wydaje się natomiast, że uchwytna źródłowo kampania nowomiejska była bardziej zachowawcza i mniej niejednoznaczna w ocenie, niż szereg niezrealizowanych pomysłów dotyczących toruńskich kościołów, takich chociażby, jak plan aranżacji krużganka w kościele Mariackim na cmentarz inspirowany Campo Santo, pseudobarokowa przebudowa chóru muzycznego tegoż kościoła lub regotycyzacja prezbiteriów obu toruńskich far. Jeśli chodzi o realizację nowomiejskie, krytycznie z obecnej perspektywy można potraktować między innymi wymianę znacznej części kamiennej i ceramicznej (zapewne średniowiecznej) posadzki na płyty cementowe – pamiętać jednak należy, że decyzja o tym została podjęta przez Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Nowym Mieście bez konsultacji z Urzędem Wojewódzkim Pomorskim w Toruniu¹⁷³. Decyzje wydane przez Nikodema Pajzderskiego na początku września 1924 roku w związku z usuwaniem efektów samowolnych prac pro-

¹⁶⁹ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 211.

¹⁷⁰ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 215.

¹⁷¹ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 215.

¹⁷² Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 210, 215.

¹⁷³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 30–31, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście nr dz. 22/22 z 17 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

boszcza wydają się, jak na ówczesne realia, dość zachowawcze. Konserwator położył nacisk na uzyskanie spójnego odbioru wnętrza kościoła: rażącą biel świeżo przemalowanych ścian miano pociemnić w tonie gruntu, a nowe elementy malarskiej dekoracji usunąć lub zamalować w kolorach korespondujących z barokową polichromią nawy głównej. Pajzderski podkreślił również, że nowożytna polichromia „ma być jedynie zabezpieczona, a nie odnawiana”. Kontrowersyjny wydaje się jedynie pomysł wykonania nowych polichromii w nawach bocznych¹⁷⁴, którego jednak nie zrealizowano.

Przytoczone tu dokumenty rzucają światło również na wiele mniej istotnych z perspektywy niniejszego opracowania, ale nie mniej ważkich problemów. Jednym z nich były niewątpliwie finanse – nie tylko ze względu na ograniczone możliwości młodego państwa, ale także z powodu wysokiej wówczas inflacji, która sprawiała, że przygotowywane kosztorysy szybko stawały się nieaktualne¹⁷⁵. Istotną trudnością, nieobcą i dzisiejszym służbom, był brak wiedzy i samowola właścicieli i opiekunów zabytków¹⁷⁶. Według ustaleń Karoliny Zimnej-Kaweckiej, nagminną praktyką było prowadzenie przez parafie różnych prac i remontów bez jakichkolwiek ustaleń z państwowymi służbami ochrony zabytków, następnie zaś oczekiwanie na zwrot części środków od patrona – Skarbu Państwa¹⁷⁷. Z dużym stopniem skomplikowania łączyło się przejmowanie zobowiązań po władzach pruskich¹⁷⁸, w tym podejmowanie decyzji przy powoływaniu się na niemieckie spisy patronackie bądź ustalenia z pruskimi służbami konserwatorskimi¹⁷⁹. Interesującym zagadnieniem związanym z planowanymi przez parafie pracami były również przygotowania do celebracji rocznic poświęcenia świątyń (w omawianym przypadku – sześćsetlecia konsekracji kościoła)¹⁸⁰. Wreszcie należy zwrócić uwagę na

¹⁷⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Pismo dr. Nikodema Pajzderskiego licz. dz. 7873/24 I. z 1 IX 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁷⁵ Karolina Zimna-Kawecka, „Mechanizmy finansowania ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa pomorskiego,” *Ochrona Zabytków* 71, nr 2 (2018): 176, 186.

¹⁷⁶ Na ten temat Karolina Zimna-Kawecka, „Krytyczny głos duchowieństwa wobec współczesnej architektury i sztuki sakralnej w dwudziestoleciu międzywojennym (na przykładzie terenów byłej dzielnicy pruskiej),” w *Z problemów architektury 1 połowy XX wieku*, red. Joanna Kucharzewska (Studia z architektury nowoczesnej 7) (Warszawa: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, 2019), 29–61.

¹⁷⁷ Zimna-Kawecka, „Mechanizmy finansowania,” 178.

¹⁷⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 54, Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d – 780)23 z 12 V 1923 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁷⁹ APB, UWP, Pomorze, k. 273, List ks. Papego do N. Pajzderskiego (brak daty).

¹⁸⁰ APB, UWP, Pomorze, k. 273, List ks. Papego do N. Pajzderskiego (brak daty). Podobna motywacja kierowała ks. Józefem Wyśińskim z toruńskiej fary staromiejskiej, który w 1931 r. planował

nikły stan osobowy ówczesnych służb (konserwator miał do pomocy jedynie referentkę, co zmuszało go do posiłkowania się pracownikami między innymi innych instytucji, na przykład Państwowych Urzędów Budownictwa Naziemnego¹⁸¹), różnego rodzaju trudności organizacyjne młodych struktur Drugiej Rzeczypospolitej (powodujące między innymi wchodzenie urzędników w cudze kompetencje)¹⁸², brak narzędzi (sankcji) umożliwiających skuteczne egzekwowanie decyzji (na przykład wstrzymanie nielegalnych robót w obiekcie zabytkowym)¹⁸³, a także dotkliwy brak wykwalifikowanej kadry konserwatorskiej (zarówno pracowników praktyków, jak i nadzoru konserwatorskiego)¹⁸⁴.

prace w prezbiterium w związku z nadchodzącym 700-leciem erygowania toruńskiej parafii; APB, UWP, sygn. 3799, [Remont kościoła i plebanii św. Jana w Toruniu], s. 22; APB, UWP, sygn. 24578, [Odbudowa zabytków kościelnych i świeckich w woj. pomorskim], k. 37.

¹⁸¹ Zimna-Kawecka, „Ochrona zabytków,” 199.

¹⁸² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 33, Odpis pisma naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 554 z 22 II 1922 r. do RSK UWP w Toruniu. U dołu dopisek ołówkiem: „P.U.B.N. w N. poinformować, że p. Lankau jako Konserwator nie ma prawa wydawać zlecenia na [...] robót remont. lecz [...] [po porozumieniu] się zemną.” APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 36, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 II z 22 II 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁸³ Omawiane wyżej wielokrotne i bezskuteczne próby wstrzymania działań ks. Papego.

¹⁸⁴ Budowanie nowych struktur i kadr przerwał wybuch II wojny światowej, a początki fachowego kształcenia konserwatorskiego w regionie wiązały się dopiero z utworzeniem Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK.

ANEKS ŹRÓDŁOWY*

Wykaz dokumentów dotyczących robót z lat 1921–1924 prowadzonych przy kościele pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim

Oryginał: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3577, Akta specjalja w sprawie: Kościół Nowemiasto 1910–1926; sygn. 6/4/0/8.2.8.2/24542, Pomorze [konserwator zabytków].

12 V 1921 r. – Odpis pisma dr. Jana Lankaua L.dz.IV.c 53/21 do ks. radcy dr. Makowskiego z Wydziału II Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego (dalej: UWP) w Toruniu.

Zabytkowy ten kościół z XIV w. wymaga szybkiej wszechstronnej reperacji, której potrzebę odczuwał już Heise w r. 1882 /Die Kunst und Baudenkmäler des Kreises Lubau. Danzig 1895/. Dachówka miejscami odpada wskutek czego woda przecieka i niszczy polichromie z XVIII w. zdobiące drewniane sklepienie presbiterjum. Wnętrze kościoła przedstawia się wprost rozpaczliwie. Średniowieczne freski pokryte grubą warstwą prochu, ławki i stalle z XVII w. połamane, posadzka potrzaskana. Także ołtarze i rzeźby średniowieczne należy oddać w fachowe ręce celem restauracji.

Nowo miejski Urząd parafialny czyni wszelkie wysiłki, aby kościół i zabytki ratować od zniszczenia, ale akcja ta wobec braku funduszy nie może wydać rezultatów pozytywnych. Dlatego wnoszę, aby Rząd jako patron wspomnianego kościoła wyasygnował co najmniej 100 tysięcy Marek na r. 1921. na koszt odnowienia tegoż kościoła¹.

22 VI 1921 r. – Odpis pisma ze Starostwa w Lubawie N 316/II do Referatu Spraw Kościelnych (dalej: RSK) UWP w Toruniu. Z treści wynika, że starostwo przekazuje do Torunia wniosek ks. Pape z Nowego Miasta (nr 4/621). Proboszcz zwraca się w sprawie zwrotu kosztów, które jeszcze przedwojenny rząd niemiecki obiecał, chcąc planować prace remontowe i konserwatorskie przy kościele, stodole i chałupie².

26 VII 1921 r. – Notatka z Wydziału IIc UWP w Toruniu nr IIc1492 do Wydziału Robót Publicznych (dalej: WRP).

Zawiadamiam że няма prawnej podstawy, aby Rząd pruski zmusić do odszkodowania gdyż z remontem dotąd nie rozpoczęto³.

* W publikowanych w Aneksie tekstach źródłowych zachowano oryginalną pisownię.

¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: UWP), sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3577, Akta specjalja w sprawie: Kościół Nowemiasto 1910–1926 (dalej: APB, UWP, Kościół Nowemiasto), s. 2–3, Odpis pisma dr. Jana Lankaua L.dz.IV.c 53/21 z 12 V 1921 r. do ks. radcy dr. Makowskiego z Wydziału II UWP w Toruniu.

² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 4, Odpis pisma ze Starostwa w Lubawie N 316/II z 22 VI 1921 r. do Wydziału II d UWP w Toruniu.

³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 6, Notatka Wydziału II c UWP w Toruniu nr IIc1492 z 26 VII 1921 r. do WRP.

1 VIII 1921 r. – Odpis pisma z WRP do Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście – informuje o możliwości uzyskania udziału patronackiego.

Po dokonaniu remontu możnaby powtórnie złożyć odnośny wniosek dołączając rachunki za wykonanie roboty⁴.

2 VIII 1921 r. – Protokół oględzin kościoła w Nowym Mieście.

Działo się w Nowemmieście, dnia 2. Sierpnia 1921 r. Na rozporządzenie W.P. z dnia 11. VI. 1921.1.dz.3190 odbyły się dziś głądziny [!] tutejszego kościoła parafialnego o godzinie 6.tej po południu. Obecni byli:

1. Ksiądz proboszcz Pape z Nowegomiasta
2. Inspektor budownictwa P.U.B.N. [Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego] z Brodnicy Pacanowski.
3. Urzędnik P.U.B.N. z Nowegomiasta Geyer.

Miejscowe stwierdzenie okazało następujące naprawy:

1. Dach kryty mniszkami na głównej nawie kościoła i na presbiterjum, znajduje się w bardzo lichym stanie, dachówka miejscami zupełnie odpadła.
W obec zaciekania dachu, zniszczone jest bardzo sztuczne sklepienie z desek nad presbiterjum. Koniecznością jest, cały na nowo przełożyć.
Do przełożenia są około 460 m² dachu, 60% starego materiału, który na nowo może być z użytkowany.
Resztę potrzebnych dachówek, dostarczy zarząd kościelny z starego zapasu, który przed kilku lat został zakupiony.
2. Posadzka w kościele z flizów i cegły, znajduje się w bardzo złym stanie – miejscami jest potrzaskana i luźna [!], jest bardzo konieczne, takowe dać gruntownie przełożyć i częściowo odnowić.
3. Pokrycie przy 6 zewnętrznych filarkach, bocznych ścian kościoła, (Strebefeile)⁵ jest uszkodzone takowe należy częściowo zerwać i na nowo wmurować.
4. Uszkodzony częściowo zewnętrzny tynk przy ścianach kościoła opada, który musi być odnowiony.
5. Sufit deskowy w kruchcie, nie został przy ostatniej reparacji ukończony – deski znajdujące się na miejscu należy się, takowy dać teraz zaszalować.
6. Taksamo ściany wewnętrzne w kruchcie, są brudne oraz tynk uszkodzony, który winien być odnowiony i płaszczyzna ścian i sufitów wybielona⁶.

29 VIII 1921 r. – Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ic 4794 do RSK.

1) na remont kościoła parafialnego w Nowym mieście na [...] sumę 425 000 Mk. Na patronat 141667,00 Mk. [...] Ze mojej strony dodaje, że wykonanie tych robót uważam za pilne i konieczne, tem bardziej że dachówki i deski potrzebne do remontu objętej kosztorysem Nr1 zostały już poprzednio zakupione i znajdują się na miejscu⁷.

⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 6, Odpis pisma WRP z 1 VIII 1921 r. do Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

⁵ Niem. termin oznaczający przyporę.

⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 11–12, Protokół oględzin kościoła w Nowym Mieście z 2 VIII 1921 r.

⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 8, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ic 4794 z 29 VIII 1921 r. do RSK.

4 X 1921 r. – *Pismo RSK UWP w Toruniu L.dz. II d 1243/21 do WRP.*

Zwracając protokoły i kosztorysy, donoszę uprzejmie, że godzę się na remont dachów na stodo-
le; co do kościoła z powodu braku funduszków jednakże tylko na remont dachu (poz. 1–3) jako
naglący. Inne muszą pozostać na później⁸.

8 X 1921 r. – *Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu do Państwowego Urzędu
Budownictwa Naziemnego (dalej: PUBN) w Nowym Mieście.*

Zwracam 2 kosztorysy z poleceniem spieszego wykonania reper. dachu na stodole należącej do
probostwa w Nowemmieście, nie przekraczając sumy [...] 70000 Mk,– i remont dachu na kościele,
ograniczając się do poz: 1, 2 i 3 przesłanego kosztorysu w łącznej sumie 267952,50 Mk. Pozostałe
prace przy kościele z powodu braku funduszków muszą też pozostać na później. – Po ukończeniu
robót rachunki należy tutaj przedłożyć⁹.

27 X 1921 r. – *Pismo dr. Jana Lankaua L.I.D. 327/21 do WRP UWP w Toruniu.*

W kościele farnym w Nowym-Mieście znajduje się osadzona w posadce płyta nagrobna wójta
z Bratjanu Kunza Von Liebenstein z roku 1391 którą należy natychmiast osadzić w murze celem
zabezpieczenia jej od dalszego niszczenia.

W tym celu proszę o łaskawe wydanie odpowiednich poleceń Państwowemu Urzędowi Bu-
dowlanemu w Nowem-Mieście Kredyt przyznany na ten cel wynosi 10000 mk.

Miejsce gdzie tablica ma być wmurowana wskazałem tamtejszemu proboszczowi. Tablicę
należy osadzić na asfalcie i ująć w ramy dębowe wpuszczone w mur.

Pragnąłbym¹⁰ aby wspomniane roboty zostały wykonane w ciągu 3. tygodni¹¹.

5 XI 1921 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr. Dz. 588/21 do WRP UWP w Toruniu.*

W załączeniu przedkłada się uprzejmie rachunek w 2 egz. za zakupione 50 centn. wapna i 10
beczek cementu, potrzebne do remontu dachu kościoła parafialnego w Nowemmieście, prosząc
uprzejmie o łaskawe wyasygnowanie części patronackiej w wysokości marek 31.667,00¹².

9 XI 1921 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu nr IX/Ia 6314 do PUBN w Nowym
Mieście.*

...z poleceniem niezwłocznego wykonania robót w myśl powyższego i przedłożenia rachunku.
Stawiany kredyt nie wolno przekroczyć¹³.

⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 13, Pismo RSK UWP w Toruniu L.dz. II d 1243/21 z 4 X 1921 r. do Wydziału IX/I.

⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 14, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu z 8 X 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁰ Forma ta wzbudziła oburzenie odbiorcy – na marginesie dopisek: „co za wyrażenie!”

¹¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Pismo dr. Jana Lankaua L.I.D. 327/21 z 27 X 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 18, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr Dz. 588/21 z 5 XI 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 16, Odpis pisma z WRP UWP w Toruniu nr IX/Ia 6314 z 9 XI 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście.

12 XI 1921 r. – Odpis pisma naczelnika WRP nr IX/Ic 6450 do RSK UWP w Toruniu.

Przesyłam rach. w 2ch egz. za dostarczony cement i wapno do rep. dachu na kościele prafl. [!] w Nowemmieście, z uprzejmą prośbą o wyasygnowanie udziału patronackiego w wys. 31667,00 Mk. i zwrot II egz. przesyłanego rachunku¹⁴.

7 XII 1921 r. – Pismo RSK L.Dz. IId – 1643/21 do WRP UWP w Toruniu.

Po wyasygnowaniu udziału patronackiego wysokości 31667.00 Mk za remont dachu na Kościele w Nowemmieście zwracam przy nieniejszem II egz. rachunku¹⁵.

14 XII 1921 r. – Odpis pisma naczelnika WRP L. Dz. IX/Ic 7189 do PUBN w Nowym Mieście.

Zwracam II egz. rach. za remont kościoła parafialnego w Nowemmieście [...], że suma udziału patronackiego w wys. 31667,00 Mk. została wyasygnowana¹⁶.

22 XII 1921 r. – Pismo PUBN w Nowym Mieście Nr. Dz. 765/21 do WRP UWP w Toruniu.

W załączeniu przesyłam uprzejmie rachunek dozoru kościelnego w 2 egz. za wykonane prace reparacyjne w kościele parafialnym w Nowemmieście do łaskawego wyasygnowania części patronackiej we wysokości 18.510 mk. 34 fen. oraz rachunek za płyty cementowe i reparację organów w tutejszym kościele katolickim. Udział patronacki wynosi razem 54.66,66 mk. Płyty cementowe dostarczył Ksiądz Proboszcz tutejszej parafii za które rachunek się dołącza.

Do reparacji organów przystąpiono już w b.r. Ponieważ powyższa reparacja była bardzo konieczna, przeto dozór kościelny bez wszelkiego zezwolenia władzy przełożonej dał ją wykonać.

Upraszam uprzejmie o łaskawe wczesne wyasygnowanie części patronackiej.

Do reparacji dachów nie można było przystąpić wskutek wielkiej zmiany powietrza która nagle nastąpiła¹⁷.

31 XII 1921 r. – Brudnopis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu Nawrowskiego nr IX/Ia 7536 do RSK.

Przesyłam rachunek w 2ch egzemplarzach Dozoru kościelnego w Nowemmieście, w wysokości 54666,55 Mk przy udziale patronatu 18577,00 Mk. z nadmienieniem, że roboty te zostały wykonane wbrew [...] tutejszemu zleceniu z d. 5/XI 21 Ldz. IX/21 5652, którym było aprobowane tylko wyremontowanie dachów (por. 1, 2 i 3 kosztorysu, które to [...] nie zostały wykonane) pozostałe zaś prace jako nie [...] braku funduszków nie miały być narazie wykonywane

Oczekuję dalszej decyzji dodaje, że roboty objęte przesyłanymi rachunkami do [...] ostatnich należy i jako takie akceptować ich nie muszę¹⁸.

¹⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 19, Odpis pisma naczelnika WRP nr IX/Ic 6450 z 12 XI 1921 r. do RSK UWP w Toruniu.

¹⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 20, Pismo RSK L.Dz. IId – 1643/21 z 7 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu.

¹⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 21, Odpis pisma naczelnika WRP UWP L. Dz. IX/Ic 7189 z 14 XII 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście.

¹⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 22–23, Pismo PUBN w Nowym Mieście Nr Dz. 765/21 z 22 XII 1921 r. do WRP UWP w Toruniu. Na marginesie dopisek ołówkiem: „Płyty cementowe w gmachu o tak wybitnej wartości zabytkowej nie powinny wogóle być użyte – przynajmniej nie przed uzyskaniem zezwolenia Konserwatora. Ma nadesłać referat”.

¹⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 24, Brudnopis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu nr IX/Ia 7536 z 31 XII 1921 r. do RSK.

31 XII 1921 r. – *Brudnopis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu Nawrowskiego nr IX/Ia 7536 II do PUBN w Nowym Mieście.*

Zwracam rach. w 2ch egz. dozoru kościelnego za płyty cementowe i reperacje organów w kościele parafialnym w Nowemmieście z uwagą ze rachunki winne być odpowiednio przez dozór kościelny poswiadczone przez [...] z wyszczególnieniem: że prace były konieczne, wykonane są rzeczowo, że sumy odpowiadają miejscowym warunkom i tańszych nie można było uzyskać, że starych materiałów do sprzedaży nie pozostało i t.p.

Następnie wyjaśniam, że płyty cementowe na posadzki w gmachu tak wybitnej wartości zabytkowej wogóle nie powinny być użyte przynajmniej nie bez uprzedniego uzyskania zgody tut. wydziału i p. Konserwatora¹⁹.

4 I 1922 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 3/22 do WRP UWP w Toruniu.*

W załączeniu przesyłam rachunki poszczególnych rzemieślników oraz zestawienie wykonanych prac za dniówkę z dostawą materyałów przy obmurowaniu płyty nagrobnej wójta z Bratjanu „Kunza v. Liebenstein” w tutejszym kościele parafialnym z nadmienieniem że kredyt na wykonanie powyższych prac według rozporządzenia wyżej wymienionego wynosi 100 000,- marek; tymczasem kosztą ogólne wynoszą tylko 28 888,- marek²⁰.

5 I 1922 r. – *Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu Nawrowskiego L.dz. IX/Ia 7536 do PUBN w Nowym Mieście.*

Zwracam rach. w 2ch egz. za reperacje organów i płyty cementowe z kość. Paraf. w Nowemmieście z poleceniem rozdzielenia tego rachunku oddzielnie na remont organów i płyty. – rachunki te winny być należycie poświadczone przez dozór kościelny t.j. winno być wyszczególnione że prace były konieczne, wykonane są rzeczowo, że ceny odpowiadają miejscowym warunkom i tańszych cen nie można było uzyskać, że stałych materiałow do sprzedaży nie pozostało.

Następnie proszę mi zreferować gdzie płyty cementowe użyto. Tutaj dodaje, że płyty takie na posadzkę w gmachu o tak wybitnej wartości zabytkowej jakim jest kościół w Nowemmieście w ogóle nie powinny być używane, przynajmniej nie bez uzyskania zgody p. Konserwatora, a nuż bez Jego zaopiniowania rachunku tego nie mogę akceptować.

Co się tyczy zatrzymanego tutaj rachunku dniówkowego za przekładanie posadzki (flizów) w tymże kościele to proszę mi zreferować na jakiej podstawie prace te zostały wykonane, ponieważ tut. rozporządzenie[m] z d. 8/XI – 21 Ldz. IX.Ia 5652 zostały te dla braku funduszy i jako nie ciągle pozostania [!] [pozostawione] na później²¹.

13 I 1922 r.²² – *Pismo naczelnika WRP L. dz. IX/Ia 118 do RSK UWP w Toruniu.*

¹⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 25, Brudnopis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu nr IX/Ia 7536 II z 31 XII 1921 r. do PUBN w Nowym Mieście. Na dole strony słabo czytelny dopisek ołówkiem: informacja o niemożności wypłacenia funduszy i pytanie o losy płyt wymontowanych z posadzki.

²⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 28, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 3/22 z 4 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

²¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 26–27, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 7536 z 5 I 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

²² Data zapisana na dokumencie: „Toruń, d. 13. Stycznia 1921” wskazuje na rok 1921, jest to jednak z całą pewnością błąd, APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 29, Pismo naczelnika WRP L. dz. IX/Ia 118 z 13 I 1922 r. do RSK UWP w Toruniu.

Przesyłam rach. W 2ch eg. W wysokości 28.882,00 Mk., za wykonanie roboty, dostarczenie materiału przy obsadzeniu w murze płyty nagrobnej z Bratjanu Kunza von Libenstein'a z 1391 r. z uprzejmą prośbą o wyasygnowanie tej sumy i zwrot II eg. Przesyланego rachunku.

Zwracam uwagę ze z przyznanego na ten cel kredytu 100000 Mk. prace dało się wykonać kosztem tylko 2888,00 Mk²³.

17 I 1922 r. – *Pismo inżyniera Golskiego z PUBN w Nowym Mieście nr dz. 22/22 do WRP UWP w Toruniu.*

Na pismo z dnia 5. go stycznia 22.r. L.dz.IX I a 7536 odebrane 16.b.m. donoszę, że prócz listu żadnych załączników nie było, rozchodzi się więc tylko o osobnienie [!] rachunku za remont organów i za dostawę płyt. Czy naprawienie organów było konieczne, wynika z dawniejszych sprawozdań, że nawet najdrobniejsza częśćka owej starożytnej świątyni wymaga jak najrychlejszego naprawienia tem więcej organy. Co się tyczy posadzki w obecnym kościele to znajdują się w niej najrozmaitsze gatunki płyt nawet posadzka z cegły. Właśnie ową posadzkę, która była tak dalece zużyta, że można było sobie nogi połamać usunięto i zamieniono na płyty cementowe, które bardzo starannie zostały zastosowane [!] do obecnych i wcale nie ubliżają staremu zabytku. Rozporządzenie z dnia 8.X.21.r. L.dz. IX I a 5652 zostało przez p. Dr. Nawrowskiego podczas jego bytności w Nowemmieście zmienione i ze względu na opóźnioną porę nie przystąpiono do naprawienia dachów lecz do naprawienia posadzki, w związkuz [!] tem stoi też obmurowanie płyty nagrobnej wójta z Bratjana Kuntza von Liebenstein osobiście w tenczas nie urzędowałem²⁴.

20 I 1922 r. – *Pismo dr. Lankaua L.dz. I.b.45)22 do WRP UWP w Toruniu.*

W załączeniu przesyła się drugi egzemplarz rachunku za roboty konserwatorskie w kościele Farnym w Nowemmieście z nadmienieniem, że kwota ta została dnia 19. b.m. przekazana dozorowi kościelnemu²⁵.

30 I 1922 r. – *Pismo naczelnika WRP UWP Nawrowskiego L.dz. IX/Ia 224 do PUBN w Nowym Mieście.*

Zwracam obok wymieniony referat wraz z rachunkiem z uwagą, że [...] referatu nie zgadza się, takie rozporządzenie nie było wydane²⁶.

7 II 1922 r. – *Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście do WRP UWP w Toruniu – dopisek na: pismo naczelnika WRP Nawrowskiego L.dz. IX/Ia 224 do PUBN w Nowym Mieście.*

²³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 29, Pismo naczelnika WRP L. dz. IX/Ia 118 z 13 I 1922 r. do RSK UWP w Toruniu.

²⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 30–31, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście nr dz. 22/22 z 17 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu. Na marginesie dopisek ołówkiem: „to się nie zgadza!”

²⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 34, Pismo dr. Lankaua L.dz. I.b.45)22 z 20 I 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

²⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 32, Pismo naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 224 z 30 I 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

Przesyłam rachunek za strojenie organów i naprawienie posadzki w kościele parafialnym w Nowym-Mieście pow. Lubawski z wypełnieniem żądanych formalności do dalszego urzędowania²⁷.

7 II 1922 r. – *Odpis poświadczenia złożonego przez ks. Papego z Nowego Miasta, przesłany przez inż. Golskiego.*

Poświadczam

Że naprawienie posadzki [!] w kościele parafialnym w Nowemmieście było niezbędne, pozwolenie na wykonanie tej pracy otrzymałem osobiście przez p. Dr. Lankaua konserwatora zabytków budowy i sztuki. Prace zostały pod kierownictwem tutejszego Państw. Urzędu Budownictwa starannie wykonane i tylko dobry materiał został użyty, a ze starych materiałów nic nie pozostało. Suma kosztorysowa nie jest wygórowana i niższych cen nie można było osiągnąć. Wszelkie wyłady na wykonanie powyższych prac regulowała kasa kościelna²⁸.

22 II 1922 r. – *Odpis pisma naczelnika WRP Nawrowskiego L.dz. IX/Ia 554 do RSK UWP w Toruniu.*

Przesyłam I, II egz. poniżej wymienionych rachunków dozoru kościelnego za prace remontowe przy kościele parafialnym w Nowemmieście, z uprzejmą prośbą o wyasygnowanie kwot [...] udziału patronackiego i zwrot II egz. przesłanych rachunków.

Wykonanie tych prac było konieczne i zostały ustalone za zgodą p. Konserwatora.

- 1) Rach. zab. dniówkowe udz. patrona 18577,00 Mk
- 2) Rach. za płyty posadzkowe 40000,00 Mk
- 3) Rach. za reper. organów 14666,66 Mk

Łącznie 73243,66 Mk²⁹.

22 II 1922 r.³⁰ – *Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 II do PUBN w Nowym Mieście.*

W związku z nadesłanymi rachunkami przy obok wymienionym piśmie zwracam na przyszłość uwagę, że p. dr Lankau jako Konserwator nie ma prawa wydawać zleceń na wykonanie robót remontowych bez porozumienia się ze mną. W przyszłości należy się ino tę robotę wykonać, które zlecone w Wydz. Rob. Publ.³¹

²⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 32, Pismo inż. Golskiego z PUBN w Nowym Mieście z 7 II 1922 r. do WRP UWP w Toruniu, dopisek na piśmie naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 224 do PUBN w Nowym Mieście.

²⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 15, Odpis poświadczenia złożonego 7 II 1922 r. przez ks. Papego z Nowego Miasta, przesłany przez inż. Golskiego.

²⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 33, Odpis pisma naczelnika WRP L.dz. IX/Ia 554 z 22 II 1922 r. do RSK UWP w Toruniu. U dołu dopisek ołówkiem: „P.U.B.N. w N. poinformować, że p. Lankau jako Konserwator nie ma prawa wydawać zlecenia na [...] robót remont. lecz [...] [po porozumieniu] się zemną [!]”.

³⁰ Brak daty rocznej, jednak musi chodzić o rok 1922, APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 36, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 II z 22 II 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

³¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 36, Pismo naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 554 II z 22 II 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

27 II 1922 r. – Odpis pisma naczelnika WRP WUP w Toruniu L.dz. IX/Ia 255 do PUBN w Nowym Mieście.

Zwracam II egzemplarz poniżej wymienionego rachunku z zawiadomieniem, że odnośna kwota została wyasygnowana

Rachunek dozoru kościelnego obmurow. Płyty suma 28882,00 mk³².

27 III 1922 r. – Pismo ks. Makowskiego z RSK L.dz. IId – 458/22 do WRP UWP w Toruniu.

Na pismo z dnia 22. II. 22. L.dz. IX. 1a 554.

Po wyasygnowaniu udziału patronackiego wysokości 73.243.66 Mk za remonty przy kościele katol. w Nowemmieście zwracam przy niniejszem, uprzejmie II egz. rachunku³³.

27 IV 1922 r. – Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX Ia – 1274/22 do PUBN w Nowym Mieście.

Zwracam [dopisek: kosztorys i trzy] II. Egzemplarzy poniżej wymienionych rachunków z zawiadomieniem, iż odnośna kwota została wyasygnowana

1) dozoru kościelnego za reperacje organów suma 14666,66 mk

2) prace reparacyjne 18577,-

3) płyty cementowe 40000,-

Razem 73243,66³⁴.

19 VI 1922 r. – Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb.1433 I do RSK.

W załączeniu przesyłam zbadane 2 oferty na remont dachu na kościele w Nowemmieście do dalszego urzędowania.

Wykonanie remontu zlecono w roku 1921 za rozporząd. II d. 1243/21 z d. 4.X.921 i IX 1a 5652 z d. 8.X.921. lecz dla opóźnionej pory rachunek nie został wykonany.

Udzielony zeszłoroczny kredyt nie wystarcza na wykonanie prac powyższych. Obecnie wypadnie jako udział patronacki kwota 232110,00 mk³⁵.

18 VII 1922 r. – Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 403/22 do WRP UWP w Toruniu.

W związku do pisma tutejszego nr. 314/22 z dnia 13 VI.22 przesyłam [...] pismo Ks. prob. Papego do wiadomości z nadmienieniem iż przełożenie dachu na kościele jak najprędzej wykonane być musi. Wiatry panujące od 15 lipca b.r. uszkodziły już liche dach tak srodze, że widok dachu na tak pięknym, starym Kościele odstrasza prawie każdego przechodnia. Na zasklepieniu Kościelnym stoi na kilka miejscach [...] Jeżeli dach nie zostanie jak najprędzej przełożony nie zgnije tylko [...] drzewa lecz zachodzi obawa o zapadnięciu zasklepienia które na dłuższy czas ustoju wody nie zniesie Dla już opóźnionej pory roku na wykonanie przełożenia dachu, uprasza o jak najrychlejsze udzielenie zlecenia na przełożenie dachu na kościele Nowemiasto.

³² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 35, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX/Ia 255 z 27 II 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

³³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 38, Pismo ks. Makowskiego z RSK L.dz. IId – 458/22 z 27 III 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

³⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 39, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IX Ia – 1274/22 z 27 IV 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

³⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 40, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb.1433 I z 19 VI 1922 r. do Wydziału II d.

Przez wiatr powyrywane dziury dał P.U.B.N. na razie prowyzoricznie [!] [...] ³⁶.

18 VII 1922 r. – *Pismo ks. Papego z Nowego Miasta do UWP w Toruniu przez PUBN w Nowym Mieście.*

Kat. zarząd kośc. Prosi usilnie Województwo Pomorskie o jaknajspiesniejsze [!] wykonanie naglących reparatur przy dachu tutejszego Kościoła. Uszkodzenia dachu jak tego rodzaju, że podczas deszczu nie można w presbiterjum przebywać. W głównej nawie przelatuje deszcz miejscami na ławki i starożytne ołtarze.

Wobec tego uznajemy reperaturę dachu za bardzo nagłą, i nie przejmujemy odpowiedzialności za uszkodzenie sklepienia i ołtarzy przez dalsze odkładanie reparatur i za ewentualne nieszczęśliwe wypadki. Żyjemy [...] nadzieję, że Województwo Pom. mi dopuści do zniszczenia starożytnego i pięknego kościoła i spiesznie zabierze się do gruntownej reparacji wewnątrz i zewnątrz kościoła ³⁷.

21 VII 1922 r. – *Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2031 do RSK.*

W ślad za pismem z dnia 19. VII 22 Ldz. IXb 1233 I przesyłam pismo ks. prob. Pape i Państw. Urzędu Budow. Naz. Nowemiasto [dwa powyższe] z prośbą możliwie spieszego załatwienia. Roboty muszą być bezwzględnie wykonane w najkrótszym czasie ³⁸.

26 VII 1922 r. – *Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d 904)22 do WRP UWP w Toruniu.*

Na pismo z dnia 19.VI. L.dz. IX b 1433 Na remont według kosztorysu, który wraz uchwałami Dozoru Kościelnego zwracam zgadzam się ³⁹.

18 VIII 1922 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2292 do PUBN w Nowym Mieście.*

Zwracam kosztorys z wyrażeniem zgody na wykonanie remontu bud. Kościoła w Nowemmieście w granicach, nie przykracających kwotę: 696.330 Mk.

Prace należy wydać [dopisek: p. T. Müllerowi [...]] najtańszemu; po wykonaniu rachunki w przepisanej formie tutaj przedstawić ⁴⁰.

6 XII 1922 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 479/22 do WRP UWP w Toruniu.*

W załączeniu przedkładałam rachunki za wykonany remont przy dachu kościoła katolickiego w Nowemmieście z prośbą o wyasygnowanie dozorowi kościelnemu na Rząd jako patron przypadającej części wewysokości [!] 383082,07 marek.

³⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 42, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 403/22 z 18 VII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

³⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 41, Pismo ks. Papego z Nowego Miasta do UWP w Toruniu z 18 VII 1922 r. przez PUBN w Nowym Mieście.

³⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 43, Odpis pisma naczelnika WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2031 z 21 VIII 1922 r. do RSK.

³⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 44, Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d 904)22 z 26 VII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁴⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 45, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 2292 z 18 VIII 1922 r. do PUBN w Nowym Mieście.

W obok wymienionem rozporządzeniu, przyznana suma we wysokości 696330, marek, nie mogła być przetrzeżaną [!] i to z powodu, iż po odkryciu dachu okazało się, że wszystkie końce krokwi i belek były przez ciągle zaciekanie zupełnie pognite i musiałybyć po części odnowione, a gdzie możliwe było, podmurowane. Dachówka także była spróchniałą i zakup nowej dachówki, stał się konieczny.

Nadmieniam, że latoś tylko jedna i to najlichsza część dachu przełożona została. Reszta dachu powinna być w przyszłym roku przełożona, aby zapobiedz [!] całowitemu pogniciu drzewa a szczególnie więzarku wieży⁴¹.

18 XII 1922 r. – Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX b 4931 do RSK.

Przesyłam powyższy odpis wraz z I i II egz. rachunku Dozoru Kościelnego w wysokości 1149246 M 20 f. przy udziale patronackim w sumie 383082 M. na wykonane remonty Kościoła kat. w Nowemieście z uprzejmą prośbą o wyasygnowanie udziały patronalnego i zwrot II egz. rachunku⁴².

11 IV 1923 r. – Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 246/23 do WRP UWP w Toruniu.

Przedkładając w załączeniu rachunek za reparację dzwonu tutejszego kościoła katolickiego proszę uprzejmie o wyasygnowanie na Rząd jako patron przypadającej części we wysokości 100.00 marek.

Dzwon u którego reparaacja wykonana została, należy do dziennego użytku. Dla konieczności Dozór kościelny przystąpił do wykonania reparacji bez poprzedniego uwiadomienia⁴³.

16 IV 1923 r. – Brudnopis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-1838 do RSK.

Przesyłam I i II egz. rachunku dozoru kościelnego w wysokości 300.000 mk. udziały patronatu w sumie 100.00,- za naprawę dzwon [!] w kościoła [!] kat. w Nowemieście z uprzejmą prośbą o wyasygnowanie udziały patronackiego i zwrot II egz. rachunku.

Powyższe roboty jako konieczne zostały wykonane przez tamtejszego dozoru kościelnego bez poprzedniego porozumienia⁴⁴.

12 V 1923 r. – Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d – 780)23 do WRP UWP w Toruniu.

W załatwieniu pisma z dnia 20.4.23 . L.dz.IX.b-1856/23 donoszę, że udz. patron. za remont dzwonów płacić bym mógł tylko wtenczas, jeżeli dozór kościelny udowodni, że b. rząd niemiecki zobowiązał się do płacenia udz. patron. za remont dzwonów.

W spisie patronackim bowiem nie są wymienione dzwony kościelne I i II egz. rachunku zwracam⁴⁵.

⁴¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 46–47, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 479/22 z 6 XII 1922 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁴² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 48, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX b 4931 z 18 XII 1922 r. do RSK.

⁴³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 50, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 246/23 z 11 IV 1923 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁴⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 51, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-1838 z 16 IV 1923 r. do RSK.

⁴⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 54, Pismo naczelnika Wydziału II L.dz. II d – 780)23 z 12 V 1923 r. do WRP UWP w Toruniu.

18 V 1923 r. – Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2397 do PUBN w Nowym Mieście.

Na obok wymienione pismo uprzejmie komunikuję, że za reparację dzwonów płacić bym mógł wówczas, jeżeli dozór kościelny udowodni że były rząd niemiecki zobowiązał się do płacenia udziału patronackiego za remont dzwonów⁴⁶.

14 VI 1923 r. – Pismo RSK L.dz. IId. 946)23 do WRP UPW.

W załatwieniu pisma z dnia 18.12.1922 r. ldz. IX.b. 4931/22A donoszę, że udz. Patron. za remont dachu na kościele w Nowemmieście przekazałem Dozorowi dnia 1.6.1923. Egz.II. rachunku zwracam⁴⁷.

22 VI 1923 r. – Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2835 do PUBN w Nowym Mieście.

Zwracam II. Egz. rachunku dozoru kościelnego w wysokości 1.149.246.20 mk. przy udziale patronatu w sumie 383.082 mk 07 fen. Za roboty remontowe przy kościele w Nowemmieście z zawiadomieniem, że odnośną kwotę przekazano dozorowi kościelnemu w Nowemmieście⁴⁸.

3 VIII 1923 r. – Odpis pisma RSK L.dz.II d-1321/23 do Katolickiego Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

Zawiadamiam niniejszem, że dnia 28.7. br. asygnacją nr. 943317 przekazałem dozorowi udział patronacki za remont dzwonu w wysokości 100.000 mk / stotysięcy/
Bliższych wyjaśnień, co do sposobu obliczenia udziału patronackiego Dozór zasięgnąć może w Państw. Urzędzie Bud. Naziemnego w Nowemmieście⁴⁹.

4 VIII 1923 r. – Pismo RSK L.dz. II.d. 1321/23 do WRP UWP w Toruniu.

W załatwieniu pisma z dnia 7.6. br. L.dz. IX b 2597/23 do wiadomości. Egzemplarz II rachunku zwracam⁵⁰.

18 VIII 1923 r. – Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX.b. 3403 do PUBN w Nowym Mieście.

Zwracam II. Egz. rachunku w wysokości 300 000,- mk. przy udziale patronatu w sumie 100 000,- mk. za remont dzwony kat. kościoła w Nowemmieście z zawiadomieniem, że odnośną kwotę przekazano dozorowi kościelnemu w Nowemmieście⁵¹.

⁴⁶ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 55, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2397 z 18 V 1923 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁴⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 57, Pismo RSK L.dz. IId. 946)23 z 14 VI 1923 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁴⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 58, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2835 z 22 VI 1923 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁴⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 60, Odpis pisma RSK L.dz.II d-1321/23 z 3 VIII 1923 r. do Katolickiego Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

⁵⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 59, Pismo RSK L.dz. II.d. 1321/23 z 4 VIII 1923 r. do WRP WUP w Toruniu.

⁵¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 61, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX.b. 3403 z 18 VIII 1923 r. do PUBN w Nowym Mieście.

13 V 1924 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 305/24 do WRP UWP w Toruniu.*

Niniejszym podaję uprzejmie do wiadomości, iż proboszcz parafii nowomiejskiej, powiatu lubawskiego, przeprowadza częściowe pomalowanie ścian oraz filarów tutejszego kościoła katolickiego, na własną rękę.

Ponieważ kościół ten, przedstawia bardzo cenny zabytek, nie powinien remont ten, bez poprzedniej zgody P.U.W. oraz opinii Konserwatora być przeprowadzony⁵².

19 V 1924 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1459 I do Konserwatora Zabytków Kultury i Sztuki w Poznaniu.*

Jak donosi PUBN w Nowym mieście proboszcz przystąpił do pomalowania ścian kościoła w Nowym Mieście. Budynek ten zdaniem PUBN jest cennym zabytkiem i nie może być bez wiedzy Konserwatora odnawiany⁵³.

19 V 1924 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1459 II do PUBN w Nowym Mieście.*

Proszę o szczegółowe wyjaśnienie robót jakie przeprowadza Ks. proboszcz. Czy pomalow[...] jakie malowidła, czy też pokrywa zwykłe ściany [...] lub też jednym kolorem. Proszę o przesłanie rysunku kościoła⁵⁴.

26 V 1924 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 393/24 do WRP UWP w Toruniu.*

W myśl obok wymienionego rozporządzenia, podaję uprzejmie do wiadomości, że Ksiądz proboszcz nowomiejski, powiatu lubawskiego, zamalował już sufit wieży kościelnej, która stanowi główne wejście do kościoła, a nie będąc odgrodzoną od głównej nawy, należy do całości takowej. Sufit ten, wykazywał ślady starej malatury. Nowe pomalowanie przeprowadzone zostało w ten sposób, że sufit i do tegoż przynależne filary wraz z ścianami, zostały wapnem na biało pobielone. Grzbiety względnie żerba [!] zasklepienia, naznaczono szematycznie barwą czerwoną jako w surowcu (Rohbau). Główne filary kościelne, chociaż już z dawnych czasów na biało obielone, wykazywały po usunięciu wapiennego pomalowani, ślady starej malatury, która powinna była zostać utrzymana. Filary te, otrzymały nowe otynkowane i kolorowe pomalowanie o barwach biało czerwonych. Co już z wieżą kościelną i filarami zrobiono, robi się teraz w bocznej nawie. Wszystkie prace malowania, wykonują niefachowcy i to zwykli murarze, używając do malowania nie trwałej wapienno wodnej farby. Przeprowadzenie wspomnianych prac, nie stosujących się do starej na wskroś bogatej malatury kościelnej, nie dosyć, że już marnuje stare zabytki, pochłania znaczne kapitały, które ze względu na niefachowe wykonanie prac, na marne się obróć. Na koniec nadmieniam, że o ile mi wiadomo, Ks. proboszcz przeprowadza, prace te bez wiadomości dozoru kościelnego t.j. bez jakiegobądź poprzedniej uchwały.

Załączone rysunki i fotografie kościoła⁵⁵.

⁵² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 62, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 305/24 z 13 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁵³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 63, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1459 I z 19 V 1924 r. do Konserwatora Zabytków Kultury i Sztuki w Poznaniu.

⁵⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 63, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1459 II z 19 V 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁵⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 64, Pismo PUBN Nowe Miasto nr dz. 393/24 z 26 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

31 V 1924 r. – *Odpis pisma Pajzderskiego z dn. 31 V 1924 r. L.dz. 309/24. I S.K do ks. Papego.*

Dowiaduję się, że w tamtejszym kościele farnym, cennym zabytku z XIV wieku, posiadającym cenne sprzęty: jak ołtarz główny, ambone, pochodzące z ca. 1630 r., nie mówiąc o odkrytych dawniejszych malowaniach, sięgających epoki średniowiecza, mają być niebawem rozpoczęte prace renowacyjne. Ze względu na wielkie znaczenie zabytku jakie tamtejszy kościół niewątpliwie posiada, proszę uprzejmie nie rozpoczynać prac zamierzonych bez porozumienia się z przedstawicielami Województwa Pomorskiego. O kościele w Nowemmieście zareferowałem Panu Wojewodzie Pomorskiemu, który niewątpliwie dopomoże do uzyskania pewnej subwencji z funduszków Państwowych. W Toruniu będę między 20 a 25 czerwca w związku z przyjazdem Pana Prezydenta Rzeczypospolitej i wtedy nie omieszkam przyjechać do Nowego miasta [!] w celu ustalenia ostatecznego programu prac renowacyjnych⁵⁶.

3 VI 1924 r. – *Odpis powyższego pisma przesłano do Konserwatora do Poznania*⁵⁷.

3 VI 1924 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1667 do PUBN w Nowym Mieście.*

W załączeniu zwracam tekę rysunków do akt tamtejszych⁵⁸.

3 VI 1924 r. – *Odpis pisma Pajzderskiego z dn. 27 VI 1924 r. L.dz. 331/24 I S.K. do wojewody.*

Pismem z dnia 31. Maja b.r. zwróciłem się do X. Proboszcza w Nowemmieście, prosząc go o wyjaśnienie co do rozpoczętych prac renowacyjnych w tamtejszym kościele farnym, oraz o ich zaprzestanie, dopóki nie nastąpi decyzja fachowców. Dotychczas żadnej odpowiedzi nie otrzymałem, pomimo, że znaczne prace zostały wykonane, jak to referat Państw. Urzędu Budownictwa Naziemnego w Nowemmieście, załączony w odpisie wyraźnie stwierdza. Ze względu na ważność znanego zabytku, jakim jest kościół w Nowemmieście, pochodzący z XIV w., oraz jego piękne sprzęty (ambona, ołtarz główny z ca. 1620), nie mówiąc o odkrytych dawniejszych malowaniach sięgających epoki średniowiecza, proszę Pana Wojewodę, w myśl rozporządzenia Rady Ministrów z d. 20.II.1922 r. w przedmiocie rozwiągnięcia mocy obowiązującej dekretu o opiece nad zabytkami sztuki i kultury na obszar b.dz.pr. (D.U.Nr.14,poz.122), o wydanie odnośnego zarządzenia, skierowanego do X. Proboszcza w Nowemmieście⁵⁹.

3 VII 1924 r. – *Pismo naczelnika Wydziału II UWP w Toruniu nr If – 79)24 do WRP.*

Do wiadomości celem polecenia aby odnośny urząd budowlany czuwał na ścisłym wykonaniem zarządzenia w razie niesprzestegania [!] go bezzwłocznie powiadomił o tem Urząd Wojewódzki⁶⁰.

⁵⁶ APB, UWP, sygn. 6/4/0/8.2.8.2/24542, Pomorze [konserwator zabytków] (dalej: APB, UWP, Pomorze), k. 256, Odpis pisma Pajzderskiego z 31 V 1924 r. L.dz. 309/24. I S.K do ks. Papego.

⁵⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 64, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 393/24 z 26 V 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁵⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 65, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb 1667 z 3 VI 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁵⁹ APB, UWP, Pomorze, k. 261, Odpis pisma N. Pajzderskiego z 27 VI 1924 r. L.dz. 331/24 I S.K. do wojewody.

⁶⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 68, Pismo naczelnika Wydziału II UWP nr If – 79)24 z 3 VII 1924 r. w Toruniu do WRP.

3 VII 1924 r. – *Odpis pisma Wydziału II nr IIf – 79)24 do przewodniczącego Kat. Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.*

Na podstawie opinii p. Konserwatora zabytków sztuki i kultury z 24.6.br. ldz.331/24 I.S.K w myśl rozp. Rady Ministrów z 20.2.22r. (Dz.U.nr.14.) polecam wszczęty remont kościoła parafialnego w Nowemmieście bezzwłocznie wstrzymać. Ze względu na zabytkowy charakter kościoła remont dokonany być tylko za zgodą p. Konserwatora⁶¹.

9 VII 1924 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX.b-2158 do PUBN w Nowym Mieście.*

Przesyłam powyższe do wiadomości, oraz polecam czuwać nad ścisłym wykonaniem zarządzenia. W razie gdyby Dozór Kośc. nie przestrzegał powyższego zarządzenia, proszę bezzwłocznie powiadomić Wydział Rob. Publ.⁶².

21 VII 1924 r. – *Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 512/24 do WRP UWP w Toruniu.*

W ślad za tutejszym telefonicznym powiadomieniem z dnia dzisiejszego dotyczącego przeprowadzenia remontu w kościele katolickim w Nowemmieście, podaję uprzejmie do wiadomości, iż przewodniczący dozoru kościelnego ks. proboszcz wbrew zarządzeniu Wojewody Pomorskiego o wstrzymaniu robót remontowych z dnia 3. Lipca b.r. pod Nr. II F 79–24 remont dalej przeprowadza. Równocześnie nadmieniam, że prawie wszyscy członkowie dozoru kościelnego, są przeciw wykonaniu przez ks. Proboszcza uprawianego remontu, lecz ks. Proboszcz jako przewodniczący dozoru kościelnego bez powiadomienia i porozumienia się z dozorem kościelnym remont w kościele na własną rękę przeprowadza. Ks. proboszcz nowomiejski nie zaciągniwszy [!] poprzedniej zgody Wojewódzkiej (na co tutejszy urząd zwrócił mu uwagę) ani też dozoru kościelnego, omyślił sobie plan restaurowania kościoła, dał zlecenie tutejszym murarzom, a sam wyjechał na wakacje, pozostawiając murarzy bez jakiegokolwiek nadzoru. Murarze, mający zlecenie na restaurację kościoła, przeprowadzają teraz remont według swego widzimisię. Postępowanie ks. proboszcza wskazuje nato, że dozorem kościelnym jakoteż i ostatnio z zarządzeniem Województwa Pomorskiego, sobie zbyt lekceważy⁶³.

26 VII 1924 r. – *Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2390 do Wydziału IIf.*

Przesyłam powyższe do wiadomości, z prośbą o wydanie odnośnych zarządzeń i o powiadomienie tut. Wydziału o [...] sprawy⁶⁴.

Poniżej dopisek:

Wślad za telefonieniem [...] we 21/VI sprawie niezastosowania Proboszcza z Nowem Mieście do rozporządzenia tamt. Wydż. powyższe przesyłam do wiadomości.

⁶¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 69, Odpis pisma Wydziału II UWP w Toruniu nr IIf – 79)24 z 3 VII 1924 r. do przewodniczącego Kat. Dozoru Kościelnego w Nowym Mieście.

⁶² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 70, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IX.b-2158 z 9 VII 1924 r. do PUBN w Nowym Mieście.

⁶³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 71, Pismo PUBN Nowe Miasto nr dz. 512/24 z 21 VII 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁶⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 72, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IVb-2390 z 26 VII 1924 r. do Wydziału IIf.

31 VII 1924 r. – Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata).

W sprawie odnowienia kościoła katol. w Nowem Mieście

p. Witte informuj że jeszcze za czasów niemieckich dozór kościelny stawiał wnioski o odnowienie kościoła. Rejencja w Kwidzynie uzależniała odnowienie kościoła od zgody konserwatora, który kilkakrotnie badał kościół i zdecydował że można odnowić kościół zachowując stary stan np. stare istniejące malowidła na ścianie i sklepieniu.

W roku bieżącym ks. proboszcz Pappe rozpoczął przemalowanie wnętrza kościoła bez zgody dozoru kościelnego i nie poinformowano o tem PUBN. Ludność zaczęła szemrać przeciwko zezwecaniu kościoła a członek dozoru kościel. p. Niokodem Duszyński [...] się do PUBN z prośbą aby dać znać o postępowaniu ks. Pappe wojew. aby zakazał mu dalszych robót. Gdy już jeden filar został pomalowany ks. proboszcz telefonicznie zwrócił się do PUBN i oświadczył że on nadal będzie prowadził roboty a niezawodnie będzie się to podobało wojew. P. Witte odpowiedział że bez zgody Wojew. Roboty nie powinny być wykonywane. On oświadczył że wojew. udziału patronackiego nie da a więc on tam bez pytania wykonał roboty. Oświadczył przytem że on znasie [!] tak na zabytkach jak i konserwator.

Tego samego dnia inspekt. Witte powiadomić o powyższem wojew.

Wojew. nadesłało do PUBN odpis pisma skierowanego do dozoru kościelnego że roboty mają być wstrzymane z poleceniem dopilnowania tego.

Wobec nieobecności proboszcza który był na wakacjach poza Nowem Miastem, p. Witte zwrócił się do ks. wikarego. Jednak ten odpowiedział że niema żadnej plenipotencji od proboszcza w sprawie prowadzenia robót i wobec tego nie jest w stanie polecać wykonać.

Wtenczas p. Witte zwrócił się do członków dozoru kościelnego pp. Dumińskiego i Ludareckiego w powyższej sprawie a oni świadczyli że proboszcz odnawia kościół bez wiedzy i zgody dozoru kościelnego. A p. Duszyński chciał aby p. Witte zakazał robót.

P. Witte po rozmowie z ks. wikarym zwiększono ilość robotników w kościele. Do chwili obecnej pobielono wapnem ściany naw bocznych oraz ściany i sklepienie w południowej części kościoła pod chórem. Żebra pomalowana na czerwono i zrobiono imitację cegieł. Pracowali zwykli mularz[...] Sufit przed chórem jak i wszystkie żebra pozostałe b. wyraźne i ładne starożytne malowidła. Przypuszczać należy że przed pobieleniem ścian była na nich naścienne stare malowidła ponieważ reszta kościoła jeszcze niezeszepecona przez proboszcza jest cała b. bagoto pokryta starymi malowidłami, (sprzed rozpoczęcia robót przez ks. prob. filary bocznych naw były [...] wapnem pokryte, wapno na pewno jednak niem znajdowało się tam malowidło). Oprócz tego ks. proboszcz otynkował kruchtę na zewnątrz. Na ściany kościoła obok kruchty posiadały [...] chociaż [...] figuralne dekoracje na tynku. Przypuszczalnie były one też i na ścianach przez ks. proboszcza zatynkowanych⁶⁵.

Lipiec (?) 1924 r. – List ks. Papego do Konserwatora w Poznaniu.

Na list p. Konserwatora czekałem na Jego przybycie pomiędzy 20. I 25. Czerwca. – W sprawie remontu kościoła najspieszniej zaznaczam: W r. 1914 ustalono następujący plan dot. renowacji wnętrza kościoła: w głównej nawie zachowa się stare malatury, wyczyści i odświeży. W bocznych nawach przyjdą nowe malatury pod sklepieniem, ponieważ stare są już całkiem wytarte; żebra przedstawiać się mają w naturalnym kolorze cegieł przy białych odstępach, jak w odnowionych

⁶⁵ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 80–82, Pismo radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

kościółach w Tczewie i [...]. W presbyterium malatury gotyckich figur nowo odkrytych odkr[...] się albo w przyszłości, albo zachowa się przynajmniej odkryte części.

Powyższy program został ustnie przez poprzedniego p. Konserwatora w Toruniu po przyjęciu przez [...] potwierdzony. Mocno byłem o tem przekonany, że akta dot. Powyższego programu znajdują się w ręku p. Konserwatora, sądziłem przeto być uprawnionym do rozpoczęcia w tym jeszcze roku podług tego programu remontu Kościoła: Malatury w głównej nawie ostrożnie oczyszczono z kurzu i brudu. Co do naw bocznych postąpiono tak: a) ściany są nowo wybielone (był bez malatury) b) malatury na sklepieniu są ochronione i czekają na decyzję p. Konserwatora. c) żebra są według powyższego programu odnowione.

Dnia 1. sierpnia kończy się mój urlop; proszę zatem, p. Konserwator raczy zwiedzić nasz kościół, który w przyszłym roku obchodzić będzie 600 letni jubileusz konsekracji. Do tego czasu powinien być przynajmniej czysty. Mam ponadto poszanowanie do zabytków starożytnych, tek że samodzielnie starożytnych zabytków zmienić nigdy nie będę⁶⁶.

2 VIII 1924 r. – Dopisek na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z d. 31 VII 1924 r.

Dnia 2/VIII 24. poinformowałem o powyższym radcę Zawadzkiego [...] proszę o poczynienie kroków w celu natychmiastowego wstrzymania robót, wyjawilem [...] z referatem w tej sprawie do p. Wojewody. P. Zawadzki [...] W końcu obiecał natychmiast zarządzić wstrzymanie robót w myśl obowiązujących praw. [...]⁶⁷.

5 VIII 1924 r. – Dopisek na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z d. 31 VII 1924 r.

Dnia 5/VIII [...] dowiedziałem się że p. Z. zamiast wstrzymania robót napisano do p. Konserwatora o zbadanie sprawy na miejscu⁶⁸.

5 VIII 1924 r. – Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2593 do Wydziału IIf⁶⁹.

Potwierdzając i uzupełniając ustne informacje, udzielone Radcy Zawadzkiemu dnia 2. VIII. 24r. oraz telef. 21.VII.b.r., donoszę uprzejmie, że 21.VII.b.r. osobiście zbadałem sprawę samowolnego odnawiania przez ks. Papego kościoła w Nowemmieście.

Na zasadzie informacji P.U.B.N. wyjaśniam, że jeszcze za czasów niemieckich robiono staranie w Refencji o pozwolenie odnowienie kościoła, jednak władza niemiecka uznała pozwolenie od ścisłej współpracy z Konserwatorem i od warunku, aby całej pełni zachowano dawniejszy wygląd kościoła.

W roku bież. ks. Pape na własną odpowiedzialność, bez zgody Dozoru Kościelnego, Urzędu Wojewódzkiego (względnie Konserwatora) zaczął pokrywać zwykłym wapnem ściany i sklepienie kościoła, przyczem użył zamiast specjalistów malarzy kościelnych – zwykłych murarzy ludność zaczęła sarkać na takie zeszpecanie kościoła, a członek Dozoru kościelnego p. Duszyński zwrócił

⁶⁶ APB, UWP, Pomorze, k. 273, List ks. Papego do N. Pajzderskiego (brak daty).

⁶⁷ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 82, Dopisek z 2 VIII 1924 r. na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

⁶⁸ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 82, Dopisek z 5 VIII 1924 r. na piśmie radcy budowlanego z Nowego Miasta (brak adresata) z 31 VII 1924 r.

⁶⁹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 78–79, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2593 do Wydziału IIf. Brudnopis pisma na s. 73–75.

się do P.U.B.N. z prośbą dać znać o tem Województwu aby zakazano P. dalszych robót. Gdy Kierownik P.U.B.N. zwrócił uwagę ks. P. Ksiądz P. zlekceważył ten sprzeciw, wyrażając się że „zna się nie gorzej od Konserwatora na zabytkach”.

Ks. Pappe rozporządzenie tamtejsze II-f-70/24. z dnia 3. Lipca nie usłuchał i robót nie przerwał. Gdy Kierownik P.U.B.N. powołując się na to rozporządzenie żądał zaniechania ich, Ks. wykary [!] tłumaczył się że nie jest w stanie dać odnośnych zleceń robotnikom, ponieważ nieobecny w Nowemmieście ks. Pappe (proboszcz) nie upoważnił go do tego.

Nadmieniam że po tej rozmowie z Kierownikiem P.U.B.N. zwiększono ilość robotników i roboty zaczęte prowadzić w przyspieszonym tempie.

Jak skonstatowałem na miejscu pokryto wapnem sklepienia naw bocznych, a w nawie głównej filary oraz sklepienie i ściany pod chórem. Zamalowano przytem starożytne malowidła na tem sklepieniu oryginalną średniowieczną dekorację malarską na żebrach sklepień i filarów, a prawdopodobnie malowidła na ścianach (wszystkie nieszeszczone dotychczas części kościoła całkowicie są pokryte malowidłami).

Pozatem pokryto filary nawy głównej jaskrawym czerwonym ornamentem, zebra sklepień i portal wejściowy pomalowano również na czerwono imitując cegłę, odnowiono tynki zewnętrznej kruchty przyczem prawdopodobnie zniszczono starożytne figuralne dekoracje tynku, ponieważ ślady takowych zauważyłem na otynkowanej ścianie kościoła bezpośrednio w sąsiedztwie kruchty.

Kościół zdaniem mojem należy do najciekawszych w Polsce, prawdopodobnie jest unikatem, ze względu na całkowite pokrycie malowidłami z różnych epok.

Jest oczywiste, że jeżeli nawet p. Konserwator Lankau dawał jakie ustne wskazówki ks. Pappe co do odnowienia kościoła (o czem ks. P. wspomina w piśmie do II-f, które przeczytałem dnia 2.VIII. w tamt. Wydziale) to były one inne niż to co zostało wykonane. Jeżeli sklepienia naw bocznych miały być pokryte nowymi malowidłami, nie było żadnej racji zamalować śliczne starożytne dekoracje żeber, aby wymalować je na imitację chociaż.

Zresztą ks. P. przekroczył to do czego twierdzi że był upoważniony. Nie ograniczył się do naw bocznych. Zamazał w nawie środkowej malowidła na sklepieniu pod chórem, oraz wymalował jaskrawo filary nawy głównej, czem zburzył cudowną harmonię tej nawy. Nie ograniczył się do wnętrza, wymalował zewnętrzny portal i otynkował kruchtę.

Aby zapobiec dalszemu niszczeniu zabytku proszę u przejmie, o poczynienie zarządzeń w myśl ustnego porozumienia się niżej podpisanego z Radcą Zawadzkim co do natychmiastowego zmuszenia ks. Pappe respektowania rozporządzeń władzy i zaprzestania robót. Pozatem zabytek zdaniem mojem winien być doprowadzony do pierwotnego stanu na koszt ks. Pappego⁷⁰.

11 VIII 1924 r. – Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb. 2667 do Wydziału II f.

Potwierdzając dzisiejsze ustne przedstawienie sprawy p. Naczelnikowi tam. wydziału i radcy Zawadzkemu na podstawie telefon. [...] PUBN Nowe Miasto, zawiadamiam że ks. Pappe przystąpił do pobielania wapnem prezbiterium gdzie się znajdują cenne i [...] średniowieczne malowidła ścienne. Proszę o jak najszybsze poczynienie kroków w celu [...] zabytku od zniszczenia⁷¹.

⁷⁰ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 78–79, Pismo WRP UWP w Toruniu L.dz. IX-b-2593 do Wydziału II f.

⁷¹ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 84, Odpis pisma WRP UWP w Toruniu L.dz. IXb. 2667 z 11 VIII 1924 r. do Wydziału II f.

1 IX 1924 r. – *Pismo dr. Nikodema Pajzderskiego liczb. dz. 7873/24 I do WRP UWP w Toruniu.*

W dniu 13. Sierpnia byłem w Nowemmieście i w obecności Pana Inspektora tamtejszego Urzędu Budownictwa Naziemnego wydałem zarządzenie, aby:

- 1) w kruchcie podwieżowej pociemnić pobielone ściany oraz sklepienie gwiaździste,
- 2) usunąć tamże, wymalowane czerwone paseczki na narożnikowych okrojach ścian,
- 3) usunąć tamże przemalowania z 4 wspornikowych główek rzeźbionych, wykonanych w sztucznym kamieniu,
- 4) oczyścić z czerwonej farby znajdujące się w nawach bocznych kamienne wsporniki żeber,
- 5) zamalować czerwone pasy ornamentacyjne na filarach arkadowych i nadać im zielonkawą tonację gładką, dostrojoną w tonie do polichromji nawy głównej z roku 1729,
- 6) w prezbiterium pociemnić ściany w tonie gruntu, wyzierającego z pod malowań gotyckich, a zbliżonego do naturalnego koloru tynku.

Zmiany powyższe, które tamtejszy X. Proboszcz zobowiązał się wykonać na własny koszt, uważam za nieodzownie konieczne. X. Proboszcz przyobiecał solennie w przyszłym roku w nawach bocznych dać nową polichromję, przystosowaną do polichromji nawy głównej z r. 1729, która ma być jedynie zabezpieczona a nie odnawiana.

Na niewłaściwe postępowanie X. Proboszcza Pan Wojewoda zwrócił uwagę Generalnemu Wikarjatowi Biskupiemu diecezji chełmińskiej w Pelplinie⁷².

9 IX 1924 r. – *Dopisek na odpisie pisma WRP UWP w Toruniu l.dz. IVb-2976 do PUBN w Nowem Mieście.*

Gdy poprawki zostaną wykonane proszę donieść Wydz. R.P. Przed wykonaniem polichromii w nawach bocznych co ma nastąpić w roku przyszłym rysunki muszą być przesłane W.R.P.⁷³.

4 X 1924 r. – *Pismo PUBN Nowe Miasto nr dz. 633/24 do WRP UWP w Toruniu.*

Niniejszem podaję uprzejmie do wiadomości, iż poprawki przy przemalowaniu kościoła w Nowemmieście, zostały wykonane według wskazówek Konserwatora⁷⁴.

⁷² APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Pismo dr. Nikodema Pajzderskiego liczb. Dz. 7873/24 I. z 1 IX 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

⁷³ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 91, Dopisek na odpisie pisma WRP UWP w Toruniu l.dz. IVb-2976 z 9 IX 1924 r. do PUBN w Nowem Mieście.

⁷⁴ APB, UWP, Kościół Nowemiasto, s. 95, Pismo PUBN w Nowym Mieście nr dz. 633/24 z 4 X 1924 r. do WRP UWP w Toruniu.

Il. 1. Kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, widok od południowego zachodu, lata międzywojenne (?). Fot. Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 4h5

Il. 2. Kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, widok od południowego wschodu, lata międzywojenne (?). Fot. Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 4h4

Il. 3. Kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, wnętrze, 2023. Fot. W. Binnebesel

Il. 4. Kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, płyta nagrobna Kunona von Liebenestein, 2024. Fot. W. Binnebesel

Wojewoda Pomorski
Wydział Prezydjalny
L.L.D. 327/21.

Toruń, dnia 27.10. 21.

Pomorski Urząd Wojewódzki
Wydział Robót Publicznych.
Wpłać: 5/6 12/1
Załącznik:
L. 1. X 12 6314
Akta: *akt. Nowe miasto*

Do
Wydziału IX.
Robót Publicznych

w m i e j s c u

W kościele farnym w Nowym-Mieście znajduje się osadzona w posadce płyta nagrobna wojty z Bratjanu Kunza Von Libensstein z roku 1391 którą należał, natychmiast osadzić w murze celem zabezpieczenia od dalszego niszczenia.

W tym celu proszę o łaskawe wydanie odpowiednich poleceń Państwowemu Urzędowi Budowlanemu w Nowym-Mieście. Kredyt przyznany na ten cel wynosi 100000 mk.

Miejsce gdzie tablica ma być wmurowana wskazałem tamtejszemu proboszczowi. Tablicę należy osadzić na asfalcie i ująć w ramy dębowe wpuszczane w mur.

Pragnąłbym aby wspomniane roboty zostały wykonane w ciągu 3. tygodni.

Wojewoda Pomorski.

S.p.

dr. Jan Lankau

Urząd Wojewódzki
Wydział Robót Publicznych.

X 12 6314

S. P. Kasiński
Nowe miasto

Toruń, d. 9. listop. 1921

2) Do P. N. R. P.

w Nowym-Mieście
Przebiegający podziemnym kanałem
pod kościołem z publicznym
niezawodnym naprowadzaniem
napęd w myśl pomysłu i
przebiegu naprowadzenia.
Stwierdzony kredyt nie został
zrealizowany. *Woj. Jan*

Za zgodność:

Naczelnik Wydziału Robót Publicznych

II. 5. Pismo dr. Jana Lankau L.L.D. 327/21 do Wydziału Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu z 27 X 1921 r. Źródło: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 6/4/0/2.1.4.3/3577, Akta specjalja w sprawie: Kościół Nowe miasto 1910–1926, s. 16

Il. 6. Kościół pw. św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, wnętrze, lata międzywojenne (?).
Fot. Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 4h3

Bibliografia

- Binnebesel, Wiktor. „Późnogotycki tryptyk z Nowego Miasta Lubawskiego – nowe rozpoznanie.” *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 321, nr 2 (2023): 301–323.
- Czapska, Monika. „Pieta.” W Monika Jakubek-Raczkowska i Monika Czapska, *Bilde von Prage. Czeska rzeźba kamienna stylu pięknego około 1400 w państwie krzyżackim w Prusach. Katalog wystawy czasowej w Muzeum Zamkowym w Malborku 17 października 2020–03 stycznia 2021*, 154–157, nr kat. 16. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2020.
- Czapska, Monika, Jolanta Ratuszna, i Agnieszka Ruszkowska. „Pieta.” W *Rzeźba kamienia czeskiego stylu pięknego z lat 1380–1400 na terenie państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Materiał – technika – styl – funkcja*, red. Monika Jakubek-Raczkowska, 390–407, nr kat. 10. Malbork–Toruń: Muzeum Zamkowe w Malborku / Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2022.
- Dehio, Georg. *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. T. 2 *Nordostdeutschland*. Berlin: Wasmuth, 1906.
- Dekanat nowomiejski* (Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, red. Stanisław Kardasz, 13). Toruń: Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, 1998.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pelplin: Kuria biskupia, 1928.
- Górska, Magdalena. „Dekoracje emblematyczne w Lubawie i w Nowym Mieście Lubawskim.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 130–137. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler – Deutschordensland Preußen*. Oprac. Bernhard Schmid i Grete Tiemann. München–Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1952.
- Heise, Johann. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*. Z. 10 *Kreis Löbau*. Danzig: Kommissions-Verl. von Th. Bertling, 1895.
- Herrmann, Christofer. *Mittelalterlicher Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -Geographie* (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 56). Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007.
- Jurkowlaniec, Tadeusz. *Nagrobki średniowieczne w Prusach*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2015.
- Korecki, Andrzej. „Nowe Miasto Lubawskie w czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939).” W *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. Mieczysław Wojciechowski, 153–204. Nowe Miasto Lubawskie: Urząd Miejski, 1992.
- Kowalski, Tomasz. „Cudowne wizerunki z obszaru dawnych Prus Królewskich. Fenomen kultury religijnej i artystycznej oraz przedmiot ochrony.” T. 1–2. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021.
- Krupska, Katarzyna, i Bartłomiej Łyczak. „Kontrakty między ks. Janem Ewertowskim a toruńskim złotnikiem Jacobem Weintraubem na wykonanie sreber do kościoła

- św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z lat 1711–1728.” *Biuletyn Historii Sztuki* 79 (2017): 131–156.
- Krupska-Łyczak, Katarzyna. „Srebrne plakietki wotywnie z kościołów na ziemi lubawskiej.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 120–129. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Łoziński, Jerzy. *Pomniki sztuki w Polsce*. T. 2. Cz. 1 Pomorze. Warszawa: Arkady, 1992.
- Makowski, Łukasz. „Chorągiew nagrobna Jana Pawła Działyńskiego – analiza zabytkoznawcza.” Praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019.
- Mross, Henryk. *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*. Pelplin: Bernardinum, 1995.
- Piotrowska, Paulina. „Fundacje złotnicze księdza Jana Ewertowskiego dla kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim.” Praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2016.
- Piotrowska-Górkowska, Paulina. „Nowożytnie srebrne aplikacje z toruńskiego ośrodka złotniczego.” Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2024.
- Radziwiński, Andrzej. „Nowe Miasto Lubawskie w średniowieczu.” W *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. Mieczysław Wojciechowski, 27–60. Nowe Miasto Lubawskie: Urząd Miejski, 1992.
- Skarżyńska, Magdalena. „Drewniane kościoły ziemi lubawskiej – charakterystyka formy i rys historyczny.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 18–75. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, i Władysław Walewski. Warszawa: Druk „Wiedzy”, 1886.
- Strauss, Gerhard. „Uwagi o historii budowy kościoła św. Tomasza w Nowym Mieście.” *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, z. 2 (1958): 197–215.
- Wajda, Kazimierz. „Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914.” W *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. Mieczysław Wojciechowski, 91–126. Nowe Miasto Lubawskie: Urząd Miejski, 1992.
- Wardzyńska, Katarzyna. „Snycerstwo w XVIII wieku na ziemi lubawskiej.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 76–97. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Wardzyński, Michał. „Wyposażenie ruchome kościołów dawnej ziemi lubawskiej pozyskane z Łąk Bratiańskich.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności*

- kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 99–104. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Zagórski, Olgierd, i Ignacy Trybowski. „Katalog zabytków sztuki w Polsce.” T. „Województwo olsztyńskie.” Z. „Powiat Nowe Miasto.” Maszynopis. Warszawa 1954, Instytut Sztuki PAN, Pracownia Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, nr inw. 59.
- Zgliński, Marcin. „Zabytkowe prospekty organowe ziemi lubawskiej.” W *Drewniane perły ziemi lubawskiej / The Wooden Pearls of the Lubawa Region. Konserwacja drewnianych zabytków celem wzrostu atrakcyjności kulturowej regionu*, red. Przemysław Gorek i Anna Żurek, 106–119. Warszawa: Wydawnictwo Gorek Restauro, 2024.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Archiwum przedwojennego konserwatora zabytków: z historii prowadzenia inwentarza, spisu i inwentaryzacji zabytków w Polsce (na przykładzie byłej dzielnicy pruskiej).” W *Inwentaryzacja zabytków w Polsce: dzieje, metody, osiągnięcia*, red. Michał F. Woźniak, 199–229. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2021.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920–1939.” Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2011.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Krytyczny głos duchowieństwa wobec współczesnej architektury i sztuki sakralnej w dwudziestoleciu międzywojennym (na przykładzie terenów byłej dzielnicy pruskiej).” W *Z problemów architektury 1 połowy XX wieku*, red. Joanna Kucharzewska (Studia z architektury nowoczesnej 7), 29–61. Warszawa: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, 2019.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Mechanizmy finansowania ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa pomorskiego.” *Ochrona Zabytków* 71, nr 2 (2018): 157–199.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Ochrona zabytków w Toruniu w latach 1920–1939.” W *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Karol Guttmejer, 193–240. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2018.
- Zimna-Kawecka, Karolina. „Twórczość artystyczna wobec zasad ochrony zabytków w okresie II RP na Pomorzu w okresie międzywojennym.” W *Studia z historii sztuki polskiej XIX–XX wieku. Ikonografia malarstwa religijnego czasów porzobiorowych. Kolor w architekturze historycznej*, red. Barbara Gawęcka i Aleksander Jankowski, 177–196. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017.